

1978 / 1979 / 1980 / 1981

monografieën volkstelling 1971

2

geboorte-intervallen

b. w. frijling
r. zandanel

sociologisch instituut - rijksuniversiteit utrecht

centraal bureau
voor de
statistiek

stichting interuniversitair
instituut voor sociaal-
wetenschappelijk
onderzoek

monografieën volkstelling 1971

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 428
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-694341

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-736666

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-240075

Kengetal: VTM/1971-2

Key figure: VTM/1971-2

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek. Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, the Hague and from booksellers.

Prijs: f 20,50 (incl. B.T.W.)

Bestelnummer: 840-071-02

COPYRIGHT RESERVED

Price: f 20,50 (Tax on value added incl.)

Quote nr.: 840-071-02

Ten geleide

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale planingsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van periodieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellingsuitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkingsverband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te komen tot een meer intensief gebruik van Volkstellingsuitkomsten door de beoefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover beraad plaats gehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgegeven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld. Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpassingsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven naar het jaar 1971 hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde universitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellingsmonografieën te bewerkstelligen. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruikelijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellingsuitkomsten, daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatiebronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voorgenomen samenhangende serie publikaties over gezinssociologische onderwerpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezinssociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onderzoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde (ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onder-

zoekinstellingen aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekerstijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabellerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publicatie van de monografieën.

De voorliggende publicatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister van Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën (de nummers 1 t/m 11 en 18 uit deze reeks) de Begeleidingscommissie Gezinssociologische Censusedmonografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. De commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen. De concrete werkzaamheden in dit kader werden verricht door een coördinatie-team bestaande uit drs. C. J. M. Corver van SISWO, drs. A. M. van der Heiden van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. C. de Hoog en dr. ir. L. Th. van Leeuwen, beiden medewerkers van de vakgroep westerse sociologie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1. Huisvestings situatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2. Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	verschenen
3. Gescheidenen en verweduwden	A. Olde Daalhuis	verschenen
4. Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	4e kwartaal 1978
5. Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier	1e kwartaal 1979
6. Een sociaal-demografische analyse van de huwelijkssluiting in Nederland	H. L. P. R. Kraft G. A. B. Frinking	1e kwartaal 1979
7. Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	F. W. A. van Poppel A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	1e kwartaal 1979
8. Vergrijzing	Th. A. M. Vis	1e kwartaal 1979
9. Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979
10. Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma	1e kwartaal 1979
11. Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen	M. J. J. M. Malmberg C. M. van 't Klooster-van Wingerden	1e kwartaal 1979
12. Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	1e kwartaal 1979
13. Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	1e kwartaal 1979
14. Groeiende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot H. Schotanus	1e kwartaal 1979
15. Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad en bevolkingsgroei	R. E. van Engelsdorp Gastelaars W. J. M. Ostendorf Th. M. Guffens J. J. Latten	1e kwartaal 1979
16. Regionale arbeidsmarkten	F. Schuurmans	1e kwartaal 1979
17. Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	1e kwartaal 1979
18. Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	1e kwartaal 1979

Voorwoord

Bij de presentatie van het eindrapport van de censusmonografie «geboorte-intervallen» passen een aantal opmerkingen vooraf.

Door de verlate oplevering van het materiaal van de Volkstelling ging veel van de actualiteit van het materiaal verloren. Dit was vooral voor wat betreft het materiaal van de vruchtbaarheid betreuenswaardig, gezien de snelle verandering die Nederland juist hieromtrent na 1970 heeft doorgemaakt. Zoveel mogelijk is getracht het materiaal te actualiseren met behulp van onderzoeksgegevens van het NOVOM, welke ons ter beschikking werden gesteld door de onderzoekers en Stuurgroep van dit onderzoek. Wij willen op deze plaats onze erkentelijkheid uitspreken voor de bereidwilligheid waarmee dit werd gedaan.

Tevens willen wij op deze plaats het CBS danken voor de bereidheid om basismateriaal van het onderzoek gezinsvorming 1974 ter beschikking te stellen. Aanvankelijk lag het in de bedoeling om dit materiaal op dezelfde wijze te gebruiken als dat van het NOVOM. De omvang van de celvullingen verhinderde dit echter.

Een ander aspect rond de procedure bij de Volkstelling beperkt de waarde van de onderhavige monografie. Om de opleveringstermijn van het materiaal niet verder te vertragen is door het CBS besloten om de voorgestelde analyse te doen plaatsvinden op een 10%-steekproef uit het materiaal. Hoewel dit doorgaans niet tot grote problemen zal leiden, is dit wel het geval geweest bij de monografie «geboorte-intervallen». De afhankelijke variabelen kenden zoveel categorieën dat het, gecombineerd met soms kleine categorieën in de onafhankelijke variabelen niet goed meer mogelijk bleek om betrouwbare resultaten te presenteren. Dit betekent dat weinig of niets bekend is over de hogere pariteiten en dat in het rapport een hoofdstuk over het werken van de gehuwde vrouw en haar vruchtbaarheid ontbreekt.

De volgende personen hebben op enigerlei wijze bijgedragen aan het tot stand komen van dit geschrift: Leden van de afdeling Sociologie van bevolkingsvraagstukken van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht (Henk Heeren, Frans Leeuw, Helene Vries) lazen eerdere versies van sommige hoofdstukken kritisch door. Ton Scheurkogel belastte zich met het vaak vervelende rekenwerk. Bovenstaande personen worden hartelijk bedankt voor hun medewerking.

Tot slot zij vermeld dat de eerstgenoemde auteur voornamelijk aansprakelijk was voor de meer algemene hoofdstukken, terwijl de laatstgenoemde auteur zich voornamelijk bezighield met de bespreking van de resultaten van het onderzoek.

B. W. Frijling
R. Zandanel

INHOUD

Summary	XIX
1. Inleiding	1
2. Het verloop van de Nederlandse vruchtbaarheid van 1960 tot 1975	3
3. Nederlands onderzoek naar de vruchtbaarheid; een overzicht	17
4. Geboorte-intervallen als instrument voor analyse	27
5. Intervallen en gezinspatronen	37
6. Huwelijksleeftijd en het tempo van de vruchtbaarheid	45
7. Kerkelijke gezindte en het tempo van de vruchtbaarheid	51
8. Sociaal-economische status en de vruchtbaarheid	57
9. Beroepsgroep van de man en het tempo van de vruchtbaarheid	63
10. Beleidsaanbevelingen	67
Bijlagen	75
Geraadpleegde literatuur	79

Monographs Census 1971

1. Housing situation in the Netherlands	W. van der Windt	appeared
2. Rate of fertility	B. W. Frijling	appeared
	R. Zandanel	
3. Divorced and widowed persons	A. Olde Daalhuis	appeared
4. Mutual characteristics of married persons	C. de Hoog	4th quarter 1978
5. Households with low incomes	A. A. M. Fiselier	1st quarter 1979
	H. L. P. R. Kraft	
6. Nuptiality in the Netherlands	G. A. B. Frinking	1st quarter 1979
	F. W. A. van Poppel	
7. Economic activity of women in the Netherlands	A. B. Berends	1st quarter 1979
	A. C. Boelmans-Klein- jan	
8. Aging in the Netherlands	Th. A. M. Vis	1st quarter 1979
9. Family life-cycle	L. Th. van Leeuwen	1st quarter 1979
10. Preadults in relation to their families	L. H. Boerma	1st quarter 1979
	M. J. J. M. Malmberg	
11. Various compositions of households	C. M. van 't Klooster- van Wingerden	1st quarter 1979
12. Education in the Netherlands	J. M. Vliegen	1st quarter 1979
13. Religious denomination	M. M. J. van Hemert	1st quarter 1979
14. Growing and declining villages in the Netherlands	J. P. Groot	1st quarter 1979
	H. Schotanus	
15. Typologies of municipalities based on degree of urbanization and growth of population	R. E. van Engelsdorp	1st quarter 1979
	Gastelaars	
	W. J. M. Ostendorf	
	Th. M. Guffens	
	J. J. Latten	
16. Regional labour markets	F. Schuurmans	1st quarter 1979
17. Education, occupation and employment	G. J. M. Conen	1st quarter 1979
18. Households, marriages and families	C. J. M. Corver	1st quarter 1979
	A. M. van der Heiden	
	C. de Hoog	
	L. Th. van Leeuwen	

Contents

Summary		XIX
1.	Introduction	1
2.	The trend of fertility in the Netherlands from 1960 tot 1975	3
3.	Dutch surveys on fertility; an overview	17
4.	Birth intervals as an instrument for analysis	27
5.	Birth intervals and patterns of fertility	37
6.	Age at marriage and rate of fertility	45
7.	Religion and rate of fertility	51
8.	Socio-economic status and rate of fertility	57
9.	Occupational group of the husband and rate of fertility	63
10.	Suggestions for policy	67
	Appendices	75
	Bibliography	79

Tables

1. Birth rates of The Netherlands in the period 1960-1975	3	18. Average duration of the first four intervals per marriage cohort by religion of the wife	53
2. Birth rates (first-born) of the Netherlands in the period 1964-1971	4	19. Cumulative frequencies of birth spacing patterns per marriage cohort by religion of the wife (percentages)	54
3. Legal births per 1000 women, by marriage cohort after four years of marriage (all parities)	5	20. Average duration of the first four intervals per marriage cohort by educational level of husband (percentages)	60
4. Legal births per 1000 women by marriage cohort after one year of marriage (all parities)	5	21. Cumulative frequencies of birth spacing patterns per marriage cohort by educational level of the husband (percentages)	61
5. Estimation of the number of induced abortions among Dutch women	10	22. Average duration of the first four intervals per marriage cohort by socio-economic status of husband	64
6. Number of induced abortions and the difference between expected and real number of births (1970-1974)	11	23. Cumulative frequencies of birth spacing patterns per marriage cohort by socio-economic status of the husband	65
7. Marriages per period by total number of live births and additionally desired number of children	24	24. Average duration of the first three intervals (in months) of the marriage cohorts 1963-1965, 1966-1969 and 1970-1973 by age at marriage, religion, education and socio-economic status of the husband, NOVOM, 1975	77
8. Marriages per period of marriage by first birth interval	25	25. Frequencies of birth spacing patterns per marriage cohort by age at marriage, religion of the wife, education and socio-economic status of the husband, NOVOM, 1975	77
9. Marriages per period of marriage by second birth interval	25		
10. Averagely desired number of children by education, religion and occupational activity, and by marriage cohort for all first married women	25		
11. Average duration of the first four intervals of marriage cohorts from 1950 (years) (Census 1971)	38		
12. Average duration of the first 3 intervals of the marriage cohorts 1963-1965, 1966-1969, and 1970-1973 (NOVOM 1975)	38		
13. Cumulative frequencies of birth spacing patterns. Marriage cohorts 1950, 1955, 1960, 1962, 1964, 1965, 1966 and 1967	43		
14. Frequencies of birth spacing patterns. Marriage cohorts 1950, 1955, 1960, 1962, 1964, 1965, 1966 and 1967	43		
15. Frequencies of birth spacing patterns by period of marriage	43		
16. Average of the first four intervals per marriage cohort by age at marriage of the wife	46		
17. Cumulative frequencies of birth spacing patterns per marriage cohort by age at marriage of the wife (percentages)	47		

Graphs

1. Cumulative frequencies of patterns per marriage cohort, 1950, 1955, 1960, 1964, 1965, 1966 and 1967	42
2. Frequencies of birth spacing patterns (in percents) per marriage cohort; Census 1971 and NOVOM 1975	44

Summary

Based on the results of the '1971 Population and housing census' a number of monographs have been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff members of a number of Dutch universities. The project was co-ordinated by the Netherlands Universities' Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an interdepartmental fund for scientific research. The present publication is one of a series of 18 monographs. This monograph concerns some aspects of the trend of fertility in the Netherlands.

Because of the delay in the presentation of the material of the 1971 census, combined with rapid changes in fertility in the early seventies in The Netherlands, this census monograph on the rate of fertility has a somewhat specific character. In addition to the material of the census use is made of the material of the Dutch survey on fertility and parental motivation. Moreover, the datedness of the census material changed the monograph in the direction of more attention to literature and other survey material on fertility.

Taking it broadly, this monograph consists of two parts. The first part is introductory, the second part contains results of the census and the National Survey on fertility and parental motivation.

After an introduction, the second chapter gives an overview of dutch fertility since 1960. In this chapter birth rates and other measures of fertility are presented. In addition to this material attention is paid to the intermediate variables. Without a deeper understanding of these variables it is impossible to understand changes in fertility. Especially the variables which influenced dutch fertility, such as contraception, induced abortion and contraceptive sterilisation are discussed in this chapter.

Surveys on fertility behavior in the Netherlands are being conducted since 1947. In the third chapter some of these surveys are discussed. Because of the great number of studies a selection has been made. Only those studies which can be seen as predecessors of the national survey on fertility and parental motivation are dealt with. Apart from the national survey and its predecessors attention is paid to the CBS survey on family formation 1974.

In the fourth chapter attention is paid to birth intervals as an instrument in analysing fertility. With this chapter ends the first introductory part of this census monograph.

In chapter five a general discussion on birth intervals and patterns of childbearing is presented. The chapter starts with a discussion of intervals as indicator for the rate of fertility. Except for a summary of arithmetical problems, attention is paid to the possibilities and problems of the census material.

In addition to this an overview is presented of the developments in fertility per marriage cohort. Where possible the material of the census is completed with data of the national study on fertility and parental motivation. In the second part of this chapter attention is paid to differences in rate of childbearing. When birth intervals are confronted to each other the possibility exists to create a typology of family building. To this typology this chapter pays detailed attention.

In the following chapters (6 to 9) different social characteristics pass in review. Successively, age at marriage, religion, level of education and socio-economic status will be discussed in relation to average duration of birth intervals and patterns of childbearing.

This monograph ends with some suggestions for policy. In part the suggestions regard population policy, but in a greater part they concern research on population questions.

1. Inleiding

Bij de voorbereiding van de Volkstelling 1970 ontstond de gedachte om aan een aantal onderdelen van het materiaal wat meer aandacht te besteden dan gebruikelijk was tot op dat moment. Het streven was gericht op de produktie van een reeks monografieën, zoals dit ook in andere landen al gedaan werd. Een van de onderwerpen die nadere uitwerking verdiende was de vruchtbaarheid. In de «aanpassingsdesiderata voor de Volkstelling 1970» werd onder meer gesteld dat de vruchtbaarheid mede geanalyseerd zou worden met gebruikmaking van geboorte-intervallen, tot op dat moment in Nederland betrekkelijk ongebruikelijk.

De probleemstelling van het project «geboorte-intervallen» luidde:

1. Is er in Nederland sprake van een veranderd patroon van gezinsopbouw?
2. Indien dit het geval is, hoe is die verandering te verklaren?
3. Zijn er bij de verandering sociale categorieën te onderscheiden die of wel als voorlopers of wel als achterblijvers zijn te beschouwen?
4. Indien dergelijke categorieën bestaan, hoe is hun voorlopen c.q. achterblijven te verklaren?

Bij deze probleemstelling past een korte reflectie. Het opsporen van sociale categorieën die als voorlopers dan wel als achterblijvers kunnen worden gekenschetst, wordt uiteraard beperkt door de wijze van materiaalverzameling. Gezien de omvang van het onderzoek is het vrijwel ondoenlijk om meer te vragen dan gebruikelijke achtergrondvariabelen, zoals godsdienst en sociaal-economische status. Waarschijnlijk zijn er betere manieren mogelijk om een populatie te verkavelen in relevante categorieën, maar dit was gezien de complexiteit van de materiaalverzameling ondoenlijk. «Verklaren», zoals dit wordt genoemd in ad 2 en 4 van de probleemstelling, moet dan ook niet te letterlijk worden genomen. Weinig meer is mogelijk dan signaleren van verschillen tussen diverse sociale categorieën en het hierbij presenteren van vrij tentatieve verklaringen. Dit is niet de enige beperking die gemaakt moet worden bij de probleemstelling.

Zoals bekend verliep het doen uitvoeren van de telling niet geheel volgens plan. De gemoederen liepen zo hoog op dat de Volkstelling 1970 de Volkstelling 1971 werd. De opschudding rond de telling had niet alleen gevolgen voor de tijd maar ook voor de kwaliteit van het materiaal. Het zoveel mogelijk corrigeren van onvolkomenheden, gecombineerd met wat tegenslag bij de verwerking heeft een aanzienlijke vertraging opgeleverd bij de uiteindelijke presentatie van de gegevens.

Voor sommige onderdelen van de Volkstelling had dit ernstiger consequenties dan voor andere. Vooral de relevantie van de analyse van de vruchtbaarheid werd er door beïnvloed; immers na 1970 trad er een belangrijke daling op in de vruchtbaarheid. Zo was het geboortecijfer in 1969 nog 19,2, terwijl het in 1975 13,0 was. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke spectaculaire verandering de waarde van een beschouwing van de vruchtbaarheid voor 1970, duidelijk beïnvloedt. Ten dele hebben wij dit probleem trachten op te lossen door gebruik te maken van materiaal van het Nationaal Onderzoek naar Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie (NOVOM) 1975, dat ons ter beschikking werd gesteld door de stuurgroep van dit onderzoek.

Een volgend probleem wordt veroorzaakt door het karakter van het materiaal, en de door ons gehanteerde categorisering van de afhankelijke varia-

belen. Het feit dat het hier een 10%-steekproef uit het materiaal betrof, maakt dat over de hogere pariteiten vrijwel niets zinnigs te zeggen is. De «achterblijvers» bij het actuele patroon van gezinsvorming, kunnen daarom niet goed in beeld worden gebracht. Dit probleem kan niet worden opgelost met ander onderzoek. Ook daar zijn de aantallen te klein om een verantwoorde analyse mogelijk te maken.

Het bovengenoemde heeft uiteraard consequenties voor deze monografie. De analyse van de gegevens van de Volkstelling '66 zal een minder dominante plaats innemen dan verwacht zou kunnen worden van een census-monografie. Het eerste gedeelte van dit rapport is inleidend van karakter, het tweede gedeelte bevat resultaten van de Volkstelling, alsmede een selectie uit het materiaal van het NOVOM. Naast deze inleiding bestaat het verslag uit negen hoofdstukken.

In hoofdstuk twee wordt een overzicht van de geboortecijfers en andere maten van de vruchtbaarheid gepresenteerd. Tevens zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op intermediaire variabelen bij de vruchtbaarheid. Zonder inzicht in de werking van deze variabelen, zijn veranderingen in de vruchtbaarheid niet goed te begrijpen. Specifiek zal aandacht worden besteed aan intermediaire variabelen welke in Nederland de daling van de vruchtbaarheid hebben beïnvloed.

In hoofdstuk drie zal een exposé worden gegeven van Nederlandse survey-onderzoeken naar de vruchtbaarheid, zoals die sinds 1947 werden uitgevoerd. Niet aan al deze onderzoeken zal evenveel aandacht worden besteed. Met name zal worden ingegaan op de lijn van onderzoeken die een voorlopig einde heeft gevonden in het NOVOM. Gezien het feit dat het materiaal van het NOVOM in deze monografie gedeeltelijk is terug te vinden, zal aan dit onderzoek ruime aandacht worden besteed. Verder zal het onderzoek gezinsvorming van het CBS 1974 worden besproken.

In het vierde hoofdstuk zal worden ingegaan op voor- en nadelen van geboorte-intervallen als instrument bij de analyse van differentieële vruchtbaarheid. In het interimrapport is hieraan ruime aandacht besteed. Het desbetreffende hoofdstuk uit dat rapport zal dan ook als basis dienen voor dit hoofdstuk. Vanzelfsprekend zal het, indien nodig, worden aangevuld met recente literatuur. Met dit hoofdstuk wordt het eerste gedeelte van dit rapport afgesloten.

Het eerste deel van hoofdstuk vijf begint met een bespreking van de intervallengten als indicator voor het tempo van de reproductie. Behalve een korte samenvatting van het rekentechnisch gedeelte, waarbij tevens aandacht zal worden besteed aan de mogelijkheden en de beperkingen van het onderzoeksmateriaal, wordt een overzicht gepresenteerd van de ontwikkelingen per cohort van de verschillende intervallen. Waar mogelijk zal het tellingmateriaal worden aangevuld met gegevens van het NOVOM.

In het tweede gedeelte van hoofdstuk vijf wordt aandacht besteed aan verschillen in tempo van realisering van de vruchtbaarheid. Wanneer de geboorte-intervallen met elkaar worden geconfronteerd bestaat de mogelijkheid, zoals ook al in het interimrapport is uiteengezet, te komen tot een typologisering van patronen van gezinsopbouw. Hieraan zal uitvoerige aandacht worden besteed.

In de hoofdstukken zes tot en met negen zullen verschillende sociale categorieën de revue passeren. In deze vier hoofdstukken zullen achtereenvolgens de huwelijksleeftijd, de kerkelijke gezindte, de opleiding en de sociaal-economische status aan de orde worden gesteld. De algemene opmerkingen uit hoofdstuk vijf zullen hier worden toegepast voor de onderscheiden categorieën van de genoemde variabelen.

Dit rapport zal worden afgesloten met hoofdstuk tien: aanbevelingen voor het beleid. Voor zover mogelijk zullen in dit hoofdstuk beleidsaanbevelingen worden gedaan. Ten dele zullen deze liggen op het gebied van bevolkingsbeleid; maar voor een ander deel op onderzoektechnisch beleid. Gezien het recente verschijnen van het rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk zal op het tweede de nadruk liggen.

2. Het verloop van de Nederlandse vruchtbaarheid van 1960 tot 1975

2.1. Inleiding

Nederland is samen met landen als Ierland, Italië en Portugal een van de landen geweest waar de vruchtbaarheid lang op een hoog niveau is gebleven. Dit was zelfs zo opvallend dat van een demografische anomalie werd gesproken¹. Van Praag en Lohlé-Tart formuleren het aldus: «The country passed through the transitional proces more rapidly than other industrial countries as far as mortality is concerned, thus achieving and maintaining a low mortality-rate. Its transition was much slower with respect to fertility; the people retained highly natalist attitudes into the 1960's»².

Vrij plotseling bleken deze attitudes te veranderen. Dit had bijvoorbeeld gevolgen voor de wetgeving op gebieden samenhangend met de vruchtbaarheid. In 1974 kon Van de Kaa in een artikel wijzen op een groot aantal wetswijzigingen³. Behalve in de wetgeving was de verandering ook te zien in de geboortecijfers.

In dit hoofdstuk willen wij wat verder ingaan op het verloop van de vruchtbaarheid sinds 1960. In de volgende paragraaf zullen wij enige cijfers presenteren die de verandering in beeld brengen.

Vruchtbaarheid op aggregaatsniveau is het resultaat van de afzonderlijke en gecombineerde werking van een vrij groot aantal variabelen welke rechtstreeks de vruchtbaarheid beïnvloeden. Door Davis en Blake is een uitputtende opsomming gegeven van deze variabelen⁴. Aan hun bijdrage en kritieken erop zullen wij in paragraaf 2.3 aandacht besteden.

Niet alle door Davis en Blake genoemde variabelen hebben evenveel invloed in geïndustrialiseerde, westerse gebieden als Nederland, met een vrij homogeen huwelijks- en voortplantingspatroon. Wij zullen trachten in paragraaf 2.4 de beperkingen die wij in het verloop van het hoofdstuk maken, te beargumenteren.

Het hoofdstuk zal worden afgesloten met een kort overzicht van de veranderingen die zich hebben gemanifesteerd in de relevante variabelen.

Voor de tweede wereldoorlog voltrok zich in Nederland een geboortendaling. Voor die tijd, en voor Nederland, was deze daling tamelijk spectaculair. Door de oorlog werd de tendens onderbroken. Na de oorlog trad de bekende geboortengolf op, die langzaam wegebde. In de vijftiger jaren werd een niveau bereikt van geboortecijfers van om en nabij de 20 promille, dat lange tijd zou blijven bestaan⁵. In 1960 was het geboortecijfer 20,8 promille⁶. Sindsdien is het verloop als volgt geweest:

Tabel 1. Geboortecijfer van Nederland in de periode van 1960-1975

1960	20,8	1968	18,6
1961	21,3	1969	19,2
1962	20,9	1970	18,3
1963	20,9	1971	17,2
1964	20,7	1972	16,1
1965	19,9	1973	14,5
1966	19,2	1974	13,7
1967	18,9	1975	13,0

Zoals blijkt zijn er twee vrij geprononceerde breekpunten in deze opeenvolging, nl. 1964/65 en 1970/71. Dat het geboortecijfer niet sneller gedaald is in die tussenliggende periode (1965-1970) is waarschijnlijk voor een deel

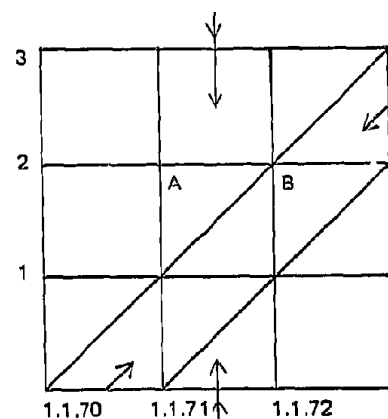
te verklaren door het in de reproductieve levensfase geraken van de geboortengolf, die op deze manier dus een repeterend effect had. Het aantal eerstgeborenen steeg gestadig vanaf 1965 en begon na 1969 weer te dalen.

Tabel 2. Geboortencijfers (eerst-geborenen) van Nederland in de periode 1964-1971

1964	6,9	1968	7,4
1965	7,0	1969	7,5
1966	7,2	1970	7,1
1967	7,4	1971	7,0

In 1975 was dit cijfer tot 5,7 gereduceerd.

Bovengenoemde cijfers zijn transversaal van karakter. Demografische verschijnselen kan men cohortsgewijs of longitudinaal, dan wel periodegewijs of transversaal bestuderen. De relatie tussen de beide benaderingswijzen wordt treffend in beeld gebracht in het zogenaamde «diagram van Lexis»⁷.

Transversaal is die wijze van bestuderen welke zich richt op de verticale figuur (A), en longitudinaal welke zich richt op de diagonale figuur (B).

In principe heeft de ene methode geen voordeel boven de andere. Voorwaarde hierbij is echter dat het gedrag van cohorten geen aanzienlijke, plotselinge wijzigingen ondergaat. Wanneer ieder geboortecohort op ongeveer dezelfde wijze het reproductieproces doet verlopen als voorafgaande cohorten, zullen per jaar nauwelijks wijzigingen in het geboortencijfer optreden. Wanneer geboortecohorten wel verschillen in hun reproductiegedrag kan het verloop van het geboortencijfer illusies wekken, welke echter terug te voeren zijn op tijdelijke effecten. Reeds eerder noemden we de naoorlogse geboortegolf. De geboortengeneraties 1946/47 zullen in principe hun invloed disproportioneel doen gelden op alle transversale cijfers tot aan 2046/47, het moment waarop (demografisch gezien) de geboortengolf zal zijn weggeëbd.

De repeteereffecten zullen echter nog veel langer kunnen voortduren.

Veranderingen in gedrag welke een betrekkelijk principiële karakter hebben – en verandering in geboortenpatroon is daar een voorbeeld van – verspreiden zich aanvankelijk vrij langzaam. Bovendien zijn slechts zij tot veranderen in staat, die nog aan het begin staan van de reproductieve periode⁸.

In de transversale cijfers nemen zij aanvankelijk dus een bescheiden plaats in. Wanneer bijvoorbeeld 20% van de huwenden in 1968 besluit om een ander geboortenpatroon te gaan volgen, betreft dit slechts enkele tienduizenden echtparen, die in het totale aantal echtparen of individuen dat in de noemer van de transversale index voorkomt, nauwelijks wordt opgemerkt. Wanneer een dergelijke «nieuwe trend» zich voortzet in huwelijksgeneraties, zal de aanwezigheid ervan steeds merkbaarder worden, maar de betrekkelijk «logge» transversale maat zal hier langzaam op reageren.

Ook het CBS presenteert dergelijke longitudinale gegevens. De hiernavolgende cijfers zijn hiervan een voorbeeld⁹. Wanneer men de geboorten beziet per huwelijkscohort, en de reproductie van die cohorten na een aantal jaren, manifesteert zich de verandering in het geboortenpatroon duidelijker.

Tabel 3. Wettige geboorten per 1000 vrouwen, per huwelijkscohort tot en met het vierde jaar van huwelijksluiting. Alle rangnummers

jaar	aantal geboorten in promille	jaar	aantal geboorten in promille
1950	1332,5	1959	1387,4
1951	1319,3	1960	1402,9
1952	1323,4	1961	1403,9
1953	1326,9	1962	1394,8
1954	1330,3	1963	1380,6
1955	1353,4	1964	1356,1
1956	1341,4	1965	1353,2
1957	1369,6	1966	1336,0
1958	1383,0	1967	1292,7

Deze cijfers, waarin de samenstelling van de bevolking dus geen rol speelt, geven aan dat zich in het eind van de vijftiger jaren een duidelijke versnelling van het reproductieproces manifesteerde. Deze versnelling hield op na 1961 en veranderde in een vertraging. Het tempo van de daling versnelde aanmerkelijk na 1963. Het effect van uitstel van eerste en tweede geboorten manifesteert zich nog duidelijker wanneer men cijfers beschouwt, betreffende de reproductie tot en met het eerste jaar na het jaar van huwelijksluiting. Zoals moge blijken uit tabel 4, blijkt de daling in het tempo van de vruchtbaarheid in veel sterkere mate op te treden na 1963.

Tabel 4. Wettige geboorten per 1000 vrouwen, per huwelijkscohort tot en met het eerste jaar na het jaar van huwelijksluiting. Alle rangnummers

1950	528,1	1961	538,7
1951	526,4	1962	545,3
1952	522,1	1963	544,4
1953	515,3	1964	533,7
1954	509,6	1965	516,1
1955	513,0	1966	503,6
1956	505,4	1967	474,5
1957	513,5	1968	454,0
1958	523,2	1969	414,1
1959	520,4	1970	379,5
1960	534,1		

Waarschijnlijk is dit toe te schrijven aan het verminderen van het aantal «gedwongen» huwelijken. Het kan nauwelijks worden betwijfeld dat het beschikbaar komen van de orale anticonceptie hierbij een belangrijke rol heeft vervuld. Met deze gegevens willen wij deze eerste ronde langs de veranderende Nederlandse vruchtbaarheid beëindigen. In het tweede gedeelte van dit rapport zullen wij hierop uitgebreid terugkomen.

2.3. Intermediërende variabelen bij de vruchtbaarheid

Zoals bekend zijn er voor het geboren worden van een kind een aantal zaken noodzakelijk. Er dient tenminste één coïtus plaatsgevonden te hebben; deze coïtus dient te hebben geleid tot een conceptie, en deze conceptie dient te zijn gevolgd door een uitgedragen zwangerschap¹⁰. Deze factoren gelden op individueel niveau. Op aggregaatsniveau hebben zij uiteraard ook hun invloed. Verschillen in de «lading» van deze noodzakelijke voorwaarden tot vruchtbaarheid kunnen aanleiding geven tot verschillen in vruchtbaarheid op aggregaatsniveau.

Door de eerdergenoemde Davis en Blake zijn deze drie noodzakelijke voor-

waarden uitputtend uitgewerkt. Het schema waarin zij dit presenteren ziet er als volgt uit:

1. *Factoren betreffende de kans op geslachtsgemeenschap*
 - A. Die welke het ontstaan en uiteenvallen van verbintenissen in de reproductieve periode regelen:
 1. leeftijd waarop seksuele eenheden ontstaan;
 2. permanent celibaat;
 3. lengte van de periode die verloopt tussen en na seksuele verbintenissen.
 - B. Die welke het blootstaan aan geslachtsgemeenschap binnen de verbintenissen regelen:
 4. vrijwillige onthouding;
 5. onvrijwillige onthouding;
 6. coïtusfrequentie.
2. *Factoren betreffende de kans op conceptie*
 7. onvrijwillige fecunditeit of infecunditeit;
 8. gebruik van anticonceptie;
 9. vrijwillige fecunditeit of infecunditeit.
3. *Factoren van invloed op zwangerschap en succesvolle bevalling*
 10. onvrijwillige abortus;
 11. vrijwillige abortus.

Op zichzelf is dit een vrij uitputtende opsomming van alle variabelen die van invloed (kunnen) zijn op de vruchtbaarheid. Toch is in de loop der jaren wel kritiek op dit schema geleverd. Zo wezen een aantal auteurs op het ongelijke gewicht van de variabelen voor wat betreft hun invloed op de vruchtbaarheid op populatieniveau. Gegeven een aantal «stabiele seksuele eenheden» zal een daling in de coïtusfrequentie bijvoorbeeld minder invloed hebben op het vruchtbaarheidsniveau dan het ter beschikking komen van betrouwbare anticonceptie. Vervolgens kan worden opgemerkt dat verschillende factoren elkaars werking kunnen versterken of tenietdoen. Zo kan bijvoorbeeld een verbetering in het anticonceptieaanbod een verlaging van het aantal abortussen bewerkstelligen.

Kritiek op dit schema van variabelen die de vruchtbaarheid beïnvloeden, gaat wellicht verder dan de auteurs van het schema bedoelden. Ons inziens is de opsomming niet meer dan een volledige opsomming van alle variabelen bij het niveau van de vruchtbaarheid. Het heeft geen verklarende pretentie, noch potentie¹¹. Wij kunnen het met Yaukey eens zijn die stelt dat het schema inderdaad als een opsomming van «intermediërende» variabelen moet worden opgevoerd¹². Dat betekent dat men eigenlijk per stuk de werking van de variabelen moet verklaren, en daarna hun invloed op de vruchtbaarheid. Dat verklaren zou in dit verband te ver voeren, en waarschijnlijk bovendien onmogelijk zijn. Daarom willen wij ons beperken, door in de volgende paragraaf die variabelen «weg te schrijven» die in de Nederlandse situatie nauwelijks invloed (kunnen) hebben.

2.4. De intermediërende variabelen nader bezien

Niet alle intermediërende variabelen oefenen in gelijke mate invloed uit op de vruchtbaarheid. Sommige van hen hebben wel gevolgen voor de vruchtbaarheid in andere gebieden dan Nederland, bijvoorbeeld daar waar voorschriften bestaan betreffende het hertrouwen van weduwen. Als er een hertrouwverbod bestaat in een gebied waar de reproductieve periode lang is, en de sterfte hoog, kan zo'n verbod het geboortecijfer sterk beïnvloeden. Wij wezen al op het verschil in gewicht van diverse variabelen. Vaak zal het zo zijn dat de invloed van een variabele op aggregaatsniveau wordt beïnvloed door het al dan niet aanwezig zijn van een lading van andere variabelen.

In het hiernavolgende zullen wij kort ingaan op de vermoedde werking van de intermediërende variabelen in Nederland, rond 1970.

A. 1. Leeftijd waarop seksuele eenheden ontstaan

Operationeel is dit in Nederland de huwelijksleeftijd. Weliswaar zal in de meeste gevallen een seksuele relatie ontstaan tussen latere huwelijkspartners, maar over het vóórkomen daarvan bestaan nauwelijks betrouwbare gegevens. Wel weten we uit allerlei onderzoek dat onder jonge ongehuwden op grote schaal en vrij regelmatig geslachtsverkeer voorkomt¹³. Wat we niet weten is in hoeverre dit geslachtsverkeer plaatsvindt met de uiteindelijke huwelijkspartner, met welke frequentie het plaatsvindt, kortom, we weten niet in hoeverre de huwelijksdatum afwijkt van het feitelijk ontstaan van de stabiele seksuele eenheid.

Tot in de zestiger jaren werd ervan uitgegaan dat huwelijksleeftijd een belangrijke onafhankelijke variabele was bij verklaring van (verschillen in) vruchtbaarheid. Inderdaad was het zo dat in bevolkingen waar betrouwbare anticonceptie niet voorradig was, de leeftijd waarop getrouwd werd en de huwelijksintensiteit verantwoordelijk konden worden geacht voor verschillen in de vruchtbaarheid¹⁴. De vraag is echter of de statistische samenhang tussen huwelijksleeftijd en vruchtbaarheid in Nederland wel causale verklaringsmogelijkheden bood. Wellicht is het statistisch verband voor een belangrijk deel beïnvloed door het vóórkomen van gedwongen huwelijken, die op een gemiddeld lagere leeftijd werden gesloten, en een «gegarandeerde» vruchtbaarheid hadden.

Het feit dat men moest trouwen indiceert bovendien een zekere mate van onervarenheid c.q. onbedrevenheid met het toepassen van betrouwbare anticonceptie, waarvan men niet onmiddellijk kan aannemen dat deze na de huwelijksvoltrekking verdwenen zijn. Dit kan vanzelfsprekend weer gevolgen hebben voor het verdere verloop van de vruchtbaarheid van dergelijke huwelijken. Gedwongen huwelijken blijken steeds minder voor te komen, getuige ook tabel 4. Uit het NOVOM blijkt verder een dalende waarde van de huwelijksleeftijd als verklarende variabele voor verschillen in de vruchtbaarheid.

A. 2. Permanent celibaat

Ook weer uitgaande van de veronderstelling dat het huwelijk de enige legitieme vorm is tot het verwekken van nakomelingschap, kan de huwelijksintensiteit, en veranderingen daarin, belangrijke invloed hebben op het vruchtbaarheidsniveau. Uitstel en/of afstel van het huwelijk is één van de «klassieke» methoden ter beperking van het aantal geboorten.

Tot voor enige tijd lag de huwelijksintensiteit in Nederland zeer hoog. De laatste jaren is deze aan grote veranderingen onderhevig. Van Poppel merkt hierover het volgende op:

«De huwelijksfrequentie bereikt in de jaren 1964-1967 een hoogtepunt.» «De periode van zeer hoge huwelijksfrequenties en sterk dalende huwelijksleeftijden loopt na 1971 ten einde. Bij de vrouwen is de huwelijksleeftijd in de jaren 1973, 1974 en 1975 ongewijzigd gebleven. Schokkender is echter de geweldige afname die zowel bij mannen als bij vrouwen in de huwelijksfrequentie heeft plaatsgevonden¹⁵.» Gezien het nieuwe van de daling, is het in de eerste plaats niet duidelijk of zij permanent zal zijn en in de tweede plaats of zij gevolgen heeft voor de vruchtbaarheid. Het is mogelijk dat na de daling een inhaaleffect optreedt, bijvoorbeeld, wanneer men meent dat de tijd voor het krijgen van kinderen gekomen is. Hiervan hangt het effect van de vruchtbaarheid af. Wanneer ongehuwd samenwonen in de plaats is gekomen van huwen is er geen wezenlijke verandering, is er alleen sprake van een «juridisch» celibaat. Wanneer er een statistische relatie blijkt te ontstaan tussen dalend geboortecijfer en afnemende huwelijksintensiteit is deze waarschijnlijk terug te voeren op stijging van gewenste kinderloosheid en het wegvallen daarmee van één van de argumenten om te trouwen. Wanneer bovendien de negatieve waardering van buitenechtelijke geboorten afneemt, vermindert de waarde van het «permanent celibaat» nog meer voor verklaring van daling van de vruchtbaarheid.

A. 3. *Lengte van de periode die verloopt tussen en na seksuele verbintenissen*

In Nederland bestaan geen voorschriften betreffende het hertrouwen van gescheidenen en verweduwd. De vruchtbaarheid van niet-eerste huwelijken is in verhouding tot de totale vruchtbaarheid betrekkelijk gering en van een vrij constant karakter. Het is daarom niet te verwachten dat in Nederland deze variabele van invloed zal zijn (geweest) op huidige veranderingen in de vruchtbaarheid¹⁶.

B. *Factoren betreffende de kans op geslachtsgemeenschap binnen seksuele relaties*

Van deze factoren kan niet worden aangenomen dat zij enige invloed hebben op de vruchtbaarheid. Onvrijwillige onthouding is doorgaans het gevolg van impotentie of langdurige afwezigheid van één van de seksuele partners binnen de relatie. Hoewel sommigen ervan uitgaan dat «benadering van het bevolkingsvraagstuk slechts mogelijk is door seksuele beperking, produkt van geestelijk- sociale energie van individu en volk», kan nauwelijks worden aangenomen dat «voorschriften van buiten af en door zelfbeheersing van binnen uit», de vruchtbaarheid in een land als het onze belangrijk kan beïnvloeden¹⁷.

7. *Onvrijwillige fecunditeit of infecunditeit*

Onder dit punt zijn twee tegengestelde zaken vevat. Het gemeenschappelijke is het aspect van de onvrijwilligheid. Onvrijwillige fecunditeit betreft individuen die vruchtbaar zijn, terwijl zij dit eigenlijk niet willen. Wanneer we de term fecunditeit strikt interpreteren heeft dit betrekking op personen die bijvoorbeeld gesteriliseerd zijn, maar waar de ingreep niet volgens de regelen der kunst is uitgevoerd. Deze personen zouden zich dan van andere middelen moeten bedienen om te verhinderen dat fertiliteit optreedt. Bij deze strikte interpretatie kan onvrijwillige fecunditeit in Nederland weinig (hebben) bij(ge)dragen tot veranderingen in de vruchtbaarheid. Onvrijwillige infecunditeit komt naar schatting voor, bij 8 à 10% van de huwelijken. Lange tijd is dit een constante factor geweest. Door vooruitgang in de medische wetenschap op dit gebied slaagt men er vaker in deze fecunditeit op te heffen, waardoor in principe fertiliteit tot de mogelijkheden behoort¹⁸. Ook hier zijn echter de aantallen van dien aard dat van duidelijke invloed op de vruchtbaarheid op aggregaatsniveau geen sprake is.

8. *Gebruik van anticonceptie*

Uit alle onderzoeken op dit gebied blijkt dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking anticonceptie toepast, of denkt te gaan toepassen in de toekomst. Wanneer dit op adequate wijze geschiedt, kan gebruik van anticonceptie de fertiliteit aanpassen aan wensen die echtparen en individuen dienaangaande hebben. In Nederland bestaat sinds het op de markt komen van hormonale anticonceptie een vrijwel optimaal anticonceptieklimaat. Omdat wij van mening zijn dat anticonceptie één van de belangrijkste factoren is bij de daling in de vruchtbaarheid, zullen wij hieraan een aparte paragraaf besteden.

9. *Vrijwillige fecunditeit of infecunditeit*

Vrijwillige fecunditeit heeft betrekking op het zich doelbewust blootstellen aan fertiliteit. Tot voor kort kon men zeggen dat vrijwel ieder echtpaar dat ook deed. Zo blijkt bijvoorbeeld bij Moors dat van het huwelijkscohort 1968 1% het voornemen en de wens had om kinderloos te blijven¹⁹. Uit het NOVOM blijkt dat van de meest recente huwelijksgeneraties (1972 en 1973) 4% geen kinderen wenst²⁰. Dit gegeven heeft overigens alleen betrekking op eerste huwelijken.

Over motieven voor kinderloosheid is betrekkelijk weinig bekend²¹. Wanneer de bovengenoemde tendens zich voortzet, kan zij in de toekomst gevolgen hebben voor de Nederlandse vruchtbaarheid. Ditzelfde kan worden ge-

zegd van vrijwillige infecunditeit. Wij denken hierbij aan sterilisatie. Naar schatting zijn op dit moment 250 000 echtparen in Nederland steriel als gevolg van een chirurgische ingreep²². Omdat over deze problematiek iets meer bekend is, zullen wij in een aparte paragraaf hierop terugkomen.

10. *Onvrijwillige abortus*

Evenals dit het geval is bij onvrijwillige infecunditeit is het aantal miskramen e.a. een vrij constant gegeven. Door verbeteringen in de begeleiding van zwangeren is het vóórkomen ervan waarschijnlijk tot een minimum gereduceerd. Bovendien is bekend dat de invloed van deze factor te verwaarlozen is voor wat betreft de totale vruchtbaarheid op aggregaatsniveau²³.

11. *Vrijwillige abortus*

Zoals bekend kan er van abortus provocatus een duidelijke invloed uitgaan op het geboortencijfer²⁴. Bepalend is hierbij uiteraard de mate waarin deze ingreep wordt uitgevoerd. In een situatie waarin abortus provocatus strafbaar is, is het lastig om betrouwbaar inzicht te krijgen in het vóórkomen ervan. Schattingen varieerden van enkele duizenden tot vele tienduizenden²⁵. Sinds het functioneren van STIMEZO is inzicht in de kwantiteit van abortus vergroot. Het blijkt dat de invloed ervan op het geboortencijfer duidelijk aanwezig is. In een volgende paragraaf zullen wij hieraan meer aandacht besteden.

Uit het voorafgaande moge duidelijk zijn geworden dat van de intermediaire variabelen welke door Davis en Blake zijn genoemd, voor ons een drietal overblijft ter nadere behandeling. Aan anticonceptie, abortus provocatus en sterilisatie op verzoek, zal in de volgende paragrafen nadere aandacht worden besteed.

2.5. Anticonceptie

Door alle auteurs op het gebied van de vruchtbaarheid wordt de invloed van anticonceptie van eminent belang geacht voor het niveau van de vruchtbaarheid. Zo merkt bijvoorbeeld De Vries op: «Als het gaat om een daling van het gemiddeld kindertal per gezin van 2.4 naar 2.1 kan deze daling noch aan de huwelijksleeftijd, noch aan de vermindering van de coitusfrequentie of een van de overige variabelen uit het schema van Davis en Blake worden toegeschreven»²⁶. In grote lijnen zijn wij het hiermee eens, hoewel wij ook met name aan abortus provocatus en sterilisatie betekenis toekennen.

Bij het schatten van de invloed van anticonceptie op het geboortenniveau zijn een vijftal dimensies van belang. Deze zijn: beschikbaarheid, wens tot toepassing, tijdstip van toepassing, effectiviteit van het middel en effectiviteit van de toepassing. Aan deze dimensies zullen wij korte aandacht besteden.

Voor wat betreft de beschikbaarheid kan worden gesteld dat deze in Nederland vrijwel perfect is, sinds de laatste wettelijke barrières zijn opgeruimd. De situatie is nog niet geheel optimaal omdat bepaalde gemeenten nog verhinderen dat in het openbaar anticonceptiva te koop worden aangeboden en er nog een zeer gering percentage artsen is dat terughoudend is bij het verstrekken van anticonceptie. Niettemin kan toch wel gezegd worden dat iedereen die in Nederland wil beschikken over anticonceptie dit, zij het soms met enige moeite, ook kan.

Vrijwel iedereen die hiervoor in aanmerking komt, wil ook inderdaad de vruchtbaarheid niet ongelimiteerd laten verlopen. Uit het NOVOM en ander onderzoek blijkt dat zij die om wat voor reden dan ook geen gebruik zullen maken van anticonceptie, een kleine minderheid vormen. Hun excessieve vruchtbaarheid maakt daardoor slechts een klein percentage van het totaal uit.

Het tijdstip van toepassing blijkt ook vroeger te komen liggen. Uit het hiervoor aangehaalde artikel van De Vries blijkt dat: «jongere cohorten (uit het NOVOM) voor een groot deel (70%) gelijk beginnen met het gebruik van anticonceptie in tegenstelling tot de oudste cohorten waar maar 30% in de eerste fase de anticonceptie toepaste. De jongere cohorten hebben kennelijk de neiging de gezinsvorming van de aanvang af in de hand te houden».

De effectiviteit van de middelen is toegenomen. Sinds 1963 is de orale anticonceptie op de Nederlandse markt gekomen, later aangevuld met prikpil en IUD. Op zich zelf dus een duidelijke verbetering van het pakket anticonceptie. Deze effectieve middelen, en dan met name de pil, nemen ook een groot marktaandeel van het totale anticonceptiegebruik. Wanneer we weer het artikel van De Vries ter hand nemen, dan blijkt dat van de oudste cohorten 54% na het huwelijk of in het open interval effectieve methoden toepaste, terwijl bij de jongste cohorten dit percentage opgelopen was tot 92²⁷.

Over de effectiviteit van de toepassing kan men pas iets zeggen als de toepassing mislukt is, omdat met betrekkelijk effectieve methoden, bij juist gebruik, toch het beoogde resultaat bereikt kan worden. De effectiviteit van de toepassing kan dus alleen worden gemeten aan de vruchtbaarheid die ondanks het toepassen van geboortenregeling tot stand kwam. Moors concludeerde voor wat betreft het landelijk geboortenonderzoek: «Bijna 20% van alle geboorten kan als ongewenst worden beschouwd, hetzij in het algemeen, hetzij wat betreft de planning van het tijdstip»²⁸. (Gewenst is hier gedefinieerd als «het niet hebben toegepast van geboortenregeling ten tijde van de conceptie.») Het NOVOM rapporteert vergelijkbare cijfers (passim).

2.6. Abortus provocatus

Abortus provocatus is een van oudsher bekend middel om geboorte te voorkomen door het vroegtijdig beëindigen van de zwangerschap²⁹. In Nederland is abortus, tenzij op medische indicatie uitgevoerd, altijd strafbaar geweest. Vandaar dat cijfers over het vóórkomen ervan ontbreken, en allerlei schattingen een beeld moeten geven van de frequentie in Nederland. Uit vrijwel alle schattingen komt echter het beeld naar voren dat de ingreep een duidelijke plaats innam en inneemt in het totale pakket geboorteverhinderende methoden en als zodanig invloed heeft op het geboortenniveau.

Treffers heeft zich in Nederland uitvoerig beziggehouden met het schatten van de frequentie³⁰. Tot 1967 schat hij het aantal uitgevoerde abortus provocatus op minder dan 20 000 per jaar en hij wijst tevens op een naar alle waarschijnlijkheid dalende tendens sinds 1945, die nog versterkt werd door de invloed van de introductie van de hormonale anticonceptie na 1963/64.

Aan het eind van de zestiger jaren kwam de abortus hulpverlening in Nederland goed op gang. Hoe dit precies te verklaren is, is niet geheel duidelijk; in ieder geval zal de toegenomen liberalisatie op het gebied van seksualiteit en anticonceptie er wel iets mee te maken hebben gehad. Bovendien ontstond er in die tijd, als gevolg van de ruimere wetgeving aldaar, een soort abortustoerisme naar Engeland, waardoor men in Nederland wat duidelijker werd geconfronteerd met de noodzaak van een regeling. Uit die tijd stamt ook het begin van de discussie betreffende een adequate wettelijke regeling van de abortus, een discussie die nog niet is afgerond.

In 1970 werd STIMEZO op gericht en in 1971 begon de eerste STIMEZO-kliniek in Arnhem te functioneren. Vanaf die tijd beschikken wij ook over wat duidelijker inzicht in de frequentie van het vóórkomen van abortus³¹.

Tabel 5. Schatting van het aantal uitgevoerde abortus provocatus bij Nederlandse vrouwen. (Stimezo, Feiten over abortus in Nederland, Den Haag 1977)

1971	15 000
1972	21 000
1973	20 000
1974	17 000
1975	15 000

Toch zijn de cijfers nog niet helemaal betrouwbaar. In een andere publicatie (Paul Schnabel, Abortus in 1973) wordt bij voorbeeld voor 1973 een getal van 25 000 genoemd. Volgens de auteur is het verschil te wijten aan criminele abortus (waarvan overigens wordt aangenomen dat dit een constante factor is in de loop der jaren) en abortus in de particuliere praktijk.

Het is wel duidelijk dat abortus een duidelijke invloed heeft op het geboortencijfer. Wanneer we ervan uitgaan dat de nu door abortus beëindigde zwangerschappen zonder de mogelijkheid van abortus provocatus ook zou-

den zijn ontstaan, en hadden geresulteerd in geboorten, dan zou het aantal geboorten navenant hoger zijn geweest. Toch is het zeker niet zo dat de abortus provocatus als zodanig verantwoordelijk is geweest voor de daling van het geboortencijfer. Ter illustratie de volgende gegevens.

Tabel 6. Aantal abortus en het verschil tussen verwacht en werkelijk aantal geboorten 1970-1974

Jaar	Aantal geboorten x 1000		Aantal abortus x 1000	
	verwacht	werkelijk	verschil	
1970	253,5	239	14,5	10
1971	260,5	227	33,5	15
1972	265,5	214	51,5	21
1973	273	195	78	20
1974	276	186	90	17

Totaal 1328,5 1061 265,5 83

Bron: Paul Schnabel. Abortus in Nederland, Stimezo, 1976, p. 35.

Bij de tabel wordt door Schnabel opgemerkt dat het aandeel van de abortus geflatteerd wordt weergegeven, omdat ook vóór 1970 werd geaborteerd. Hierin heeft hij natuurlijk gelijk, zij het dan dat hij waarschijnlijk in deze tabel minimumcijfers hanteert (zie 1973). Belangrijk is verder zijn opmerking, waarmee wij deze paragraaf afsluiten dat een analyse van de abortuspopulatie aantoonde dat enkele zwaartepunten bestaan, met name voor wat betreft de daling van de derde en latere kinderen en vooral van buitenechtelijke kinderen. Bovendien draagt abortus bij aan de daling van het aantal gedwongen huwelijken en daarmee ook aan de daling van het aantal eerstgeborenen.

Sterilisatie begint zo langzamerhand tot het gebruikelijke pakket van voorzieningen op het gebied van anticonceptie te behoren. In 1976 werden ongeveer 55 000 personen gesteriliseerd³². In het begin van de «Sterilisatiegolf» waren het vooral vasectomieën (sterilisatie-ingreep bij mannen) die de toename veroorzaakten; op het moment is het aantal mannen dat zich laat steriliseren ongeveer gelijk aan het aantal vrouwen dat vergelijkbare operaties laat uitvoeren.

De invloed van sterilisatie op het geboortencijfer wordt lang niet door iedereen van belang geacht. Weliswaar neemt men aan dat er invloed op het geboortencijfer zal bestaan in ontwikkelingslanden, maar men meent dat in landen als Nederland, met een goede anticonceptievoorziening en abortusmogelijkheden waar anticonceptie gefaald heeft, het demografisch effect te verwaarlozen zal zijn. Zo stellen bijvoorbeeld Scholtmeijer en Wagenaar dat hun cliënten zich voor meer dan 80% bedienen van betrouwbare anticonceptie; dat daarmee de kans op zwangerschap vrijwel nihil was; dat al deze mensen een voltooid gezin hadden; en dat daardoor het demografisch effect gering zou zijn³².

Aan deze verwachting liggen een aantal premissen ten grondslag welke tenminste discutabel zijn. Deze premissen zijn de volgende:

- een gezin waarvan de echtelieden beweren dat het voltooid is grexit niet meer;
- wanneer men eenmaal een betrouwbaar anticonceptiemiddel gebruikt, verandert men niet meer van anticonceptie;
- wanneer men toch zwanger wordt zal de zwangerschap worden afgebroken.

Op deze premissen willen wij kort ingaan.

«Voltooid gezin is nauwelijks te operationaliseren.» Wanneer men vraagt of mensen in de toekomst nog kinderen zullen (willen) krijgen, is het antwoord hoogstens op aggregaatsniveau bruikbaar. Het blijkt dat een aantal personen die pertinent te kennen geven geen kinderen (meer) te wensen, na

2.7. Sterilisatie

enkele jaren wel degelijk kinderen erbij hebben gekregen, en dat mensen die eerder zeiden nog kinderen te wensen er toch maar van hebben afgezien. Dit blijkt uit de Princeton-study, maar ook uit Nederlands materiaal³³.

Er is reden om aan te nemen dat het antwoord betrouwbaarder wordt, naarmate de geboortedatum van het laatste kind langer geleden is. Op zichzelf is dat niet zo merkwaardig, immers, grote leeftijdsverschillen tussen kinderen worden doorgaans niet op prijs gesteld. Niettemin worden er jaarlijks in Nederland nog een respectabel aantal «nakomertjes» geboren. Veelal zullen deze geboorten als «ongewenst», «onbedoeld» of «onverwacht» worden gekwalificeerd.

Uit te gaan van de veronderstelling dat men niet meer van anticonceptie zal veranderen als men eenmaal een betrouwbare methode heeft gevonden is een misvatting. Het feit dat mensen sterilisatie aanvragen, illustreert dit al. Uit de literatuur blijkt dat mensen regelmatig van anticonceptie veranderen. Met name blijkt en op de duur veel mensen bezwaren te hebben tegen hormonale anticonceptie. (Zie hiervoor ook A. Hazelebach et. al.)

Uit een onderzoek uit gesteriliseerden bleek dat van de respondenten 64% ooit van anticonceptie was veranderd³⁴. 26% van de gesteriliseerden gebruikte geen effectief anticonceptiemiddel voorafgaand aan de sterilisatie.

Bij vragen naar de reden van sterilisatie, werd door meer dan de helft van de respondenten ontevredenheid met de pil genoemd. Tendele had deze ontevredenheid haar oorsprong in bijwerkingen van hormonale anticonceptie, maar ook meer emotionele bezwaren (langdurig pil slikken) werden veel gehoord.

Wanneer men deze gegevens vergelijkt met het tevens door ons uitgevoerde controlegroeponderzoek (Hazelebach et. al.), waar 50% van de respondenten te kennen geeft in de toekomst van anticonceptie te willen gaan veranderen, is de onjuistheid van de premissen ons inziens volledig aangetoond.

Bij het controlegroeponderzoek hebben wij gevraagd wat men zou doen wanneer men ondanks de genomen voorzorgen toch zwanger zou raken. 70% van de respondenten zou de zwangerschap uitdragen. Bij de respondenten in het onderzoek bij gesteriliseerden, zijn slechts ongeveer tien abortussen uitgevoerd, terwijl een veelvoud aan ongewenste zwangerschappen werd gerapporteerd. Met het bovenstaande hopen wij de betrekkelijke onjuistheid van de argumenten welke pleiten tegen demografisch effect van sterilisatie te hebben aangetoond. Tot in het begin van de zeventiger jaren zal inderdaad het demografisch effect van sterilisatie gering zijn geweest, vooral gezien het geringe aantal gesteriliseerden.

Nu het proces van toename in het aantal sterilisaties in Nederland verder gaat, kan wel vermoed worden dat er van demografische invloed sprake zal zijn. Deze invloed is echter lastig meetbaar. De kwantiteit zal moeten worden gezocht in het vermijden van ongewenste laatste zwangerschappen. Zoals al vaker betoogd zal het geboortecijfer aanmerkelijk dalen wanneer deze zwangerschappen niet optreden, of niet tot een geboorte aanleiding zijn.

Wanneer de maximale intensiteit van sterilisatie is bereikt, is vooralsnog lastig vast te stellen. Wel is aannemelijk dat deze nog lang niet is bereikt. Het blijkt dat medici sneller geneigd zijn de ingreep uit te voeren. Bovendien blijkt dat gesteriliseerden – die vrijwel zonder uitzondering tevreden zijn – regelmatig met anderen over de ingreep praten. Slechts 15% van hen praat niet met anderen over hun sterilisatie, ongeveer 70% beveelt sterilisatie aan anderen aan, en vrijwel niemand waarschuwt tegen sterilisatie.

Wanneer men een en ander combineert met de kennelijke ontevredenheid met andere anticonceptie op de lange duur, dan is het te verwachten dat het aantal sterilisaties in de toekomst zeker nog zal toenemen, waardoor het demografisch effect eveneens groter zal worden.

In het voorgaande hopen wij duidelijk te hebben gemaakt dat de vruchtbaarheid aanzienlijk is gedaald, en welke intermediaire variabelen daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Aan het slot van dit hoofdstuk past een bezinnend woord; bezinnend vanuit theoretisch perspectief.

2.8. Besluit

Zoals dat met schema's altijd het geval is, biedt ook het schema van Davis en Blake geen verklaring. De enige functie is dat het de onderzoeker in staat stelt zijn probleem te formuleren op een onderzoekbare manier.

Globaal geformuleerd is het probleem: «waarom willen mensen kinderen»³⁵, iets minder globaal: «waarom willen mensen minder kinderen», weer iets minder globaal: «waarom willen mensen op een bepaald moment geen drie maar twee kinderen». De complexiteit van het probleem is zo groot dat ook dat nog geen onderzoekbare probleemstelling is. Het schema van Davis en Blake stelt nu de onderzoeker in staat om elementen van het vruchtbaarheidsgedrag te isoleren en samenstelling of wijzigingen in de elementen tot onderzoekbare probleemstellingen te benoemen.

Door vele auteurs is het bovengenoemde probleem onderkend en is getracht een stapje dichterbij «verklaringen» te komen³⁶. Een van de gevolgde benaderingen is de zogenaamde «normatieve». Er wordt van uit gegaan dat het vruchtbaarheidsniveau van een sociale categorie ongeveer overeenkomt met het niveau dat wordt voorgeschreven door normen die voor deze categorie van belang zijn. Die normen worden op hun beurt weer bepaald door de wijze waarop verschillende aantallen kinderen het bereiken van sociaal gewaardeerde doelen beïnvloeden. Freedman voegde aan het bovengenoemde geschetste mechanisme een kritische kanttekening toe. In snel veranderende complexe samenlevingen kunnen aspecten van sociale organisatie en wat hij noemt «environmental factors» op indirecte wijze ook invloed uitoefenen. Dit geschiedt dan via de intermediaire variabelen. Dit kan betekenen dat het vruchtbaarheidsniveau van sociale categorieën zal gaan afwijken van de norm die voor deze categorie belangrijk is. In dit geval zal echter de samenleving als corrigerende factor gaan optreden, het de norm zodanig doen veranderen dat harmonie tussen veranderend gedrag en normering weer bereikt wordt³⁷.

Tegen deze verklaringspogingen van veranderingen in vruchtbaarheidsgedrag is nogal wat kritiek aangevoerd. Essentieel in de kritiek is dat de verklaringspoging als tautologisch wordt gezien. Voor verklaringen van veranderingen in normbesef dient men zich te bedienen van andere verklaringspogingen dan normatieve. Men loopt anders het risico te vervallen in typen verklaringen als «Vogels kunnen vliegen omdat zij vleugels hebben».

Op dit moment willen wij niet verder ingaan op deze problematiek. In het laatste hoofdstuk van deze monografie zullen wij wat meer aandacht besteden aan «theorie» van de problematiek van de vruchtbaarheid.

Noten

¹ Zie bij voorbeeld: Petersen, W. *The Politics of Population*, New York, 1964 en van dezelfde auteur: «The demographic transition in the Netherlands», *American Sociological Review*, Vol. 25, 1960, blz. 334-347.

² Praag, Ph. van en Z. Lohlé-Tart, *The Netherlands*, in B. Berelson (ed) *Population Policy in developed countries*, New York, 1974, blz. 284-319.

³ Kaa, D. J. van de, *Law and Fertility in the Netherlands*, in *Law and Fertility in Europe*, M. Kirk, et. al. (eds) IUSP Liegè, 1974, blz. 462-495.

Zie hiervoor ook: Glasbergen, P. en R. Zandanel. *Bevolkingsgroei en Welvaartsstaat*, Amsterdam, 1976.

⁴ Davis, K. en J. Blake. *Social Structure and Fertility, an analytical Framework*, *Economic Development and Cultural Change*, 1956, blz. 211-235.

⁵ Voor het verloop van allerlei indices van de geboorte kan worden verwezen naar diverse publicaties van het CBS. Met name kan gewezen worden op rapporten betreffende vorige

volkstellingen. Ook de cijfers die in het vervolg van dit hoofdstuk worden genoemd, hebben CBS-materiaal als bron, tenzij anders vermeld.

⁶ Het geboortecijfer van een gebied is het aantal geboorten per 1000 inwoners. Zoals te begrijpen is dit cijfer een vrij onnauwkeurige maat. Het wordt beïnvloed door de leeftijdsopbouw van de bevolking. Echter, wanneer men deze cijfers voor een langere termijn presenteert voor een zelfde gebied, waar bovendien het sterftecijfer niet aanzienlijk verandert, geeft het een aardig globaal inzicht in de ontwikkeling van de vruchtbaarheid.

⁷ Hoewel zeer interessant, zou het in dit verband te ver voeren om uitvoerig op deze zaak in te gaan. De belangstellende zij verwezen naar: Pressat, R. *L'Analyse démographique*, Paris, 1969.

⁸ Algemeen inzicht in de verspreiding van nieuwigheden in een populatie verschaffen: Rogers, E. M. en F. Schoemaker *Communication of Innovations*, New York, 1971.

⁹ CBS. *Huwelijksvruchtbaarheid, een cohort-analyse, 1937-1971*. Den Haag, 1973.

¹⁰ In dit schema, dat dateert uit 1956, is geen aparte aandacht besteed aan kunstmatige inseminatie. Deze wijze van bevruchting maakt een coitus overbodig. Gezien echter het betrekkelijk zelden voorkomen van deze wijze van bevruchting in Nederland lijkt dit bezwaar niet van grote betekenis voor de waarde van de typologie.

¹¹ De taxonomie heeft alleen verklarende potentie indien men de vruchtbaarheid op aggregatieniveau als afhankelijke variabele beschouwt en de onderdelen van de taxonomie als onafhankelijke variabelen bij exclusiviteit. Bij beperkingen van de waarde van de taxonomie voor vruchtbaarheidsanalyse wordt dit nog wel eens vergeten. Men merkt dan enigszins denigrerend op dat het schema geen verklarende waarde heeft. Dit hoeft ook niet in de bedoeling van de auteurs gelegen.

¹² Yaukey, D. *On theorizing about fertility*, *The American Sociologist*, 1969, blz. 100-104.

¹³ Vooral door het NISSO is voor deze materie veel onderzoek gedaan. De volgende studies zijn in dit verband belangwekkend: *Concepten*

van jongeren over huwelijk en gezin, rapport no. 2. en de verslagen betreffende het anticonceptieonderzoek. Verder is vermeldenswaard het onderzoek «Seks in Nederland», Utrecht, 1970. Hoewel sindsdien op dit gebied nog wel wat veranderingen zijn opgetreden, blijft het materiaal interessant.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Hajnal, J. European marriage patterns in perspective, in Glass, D. V. en D. C. Eversley. Population in History, London, 1965, blz. 101-143, en Matras, J. The social strategy of family formation: some variations in time and space, Demography, 1965, blz. 349-362.

¹⁵ Poppel, F. van. Enkele recente ontwikkelingen in huwelijksfrequenties en huwelijksleeftijd in Nederland, Demografie, juli, 1977, nr. 26. Voor gedetailleerde informatie betreffende de huwelijksluiting zij verwezen naar de censusmonografie van de hand van Frinking, G. A. B. en F. van Poppel. Een sociaal-demografische analyse van de huwelijksluiting in Nederland (verschijnt voorjaar 1979)

¹⁶ Door veranderingen in het huwelijks- en echtscheidingspatroon kan hierin verandering komen. Zie hiervoor onder meer H. J. Heeran, Marriage, cohabitation and divorce in the Netherlands, paper voor Deutsche Soziologentag, Bielefeld, 1977.

¹⁷ Gunning, K. F. Samengevatte schriftelijke reactie op het interimrapport Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Bevolking en Welzijn in Nederland, rapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Leidschendam, 1976, blz. 271.

Dergelijke pleidooien worden ook gehouden door morele herbewepenaars e.d. Zie ook, Self control family planning methods, Bombay, 1976.

¹⁸ In dit gedeelte wordt gesproken over echtparen in plaats van over individuen. Het feit dat een echtpaar onvrijwillig infecund is, kan zowel bepaald zijn door onvruchtbaarheid van de man als onvruchtbaarheid van de vrouw. Er bestaan verschillende methoden om te trachten de infecunditeit te verhelpen. Wanneer de onvruchtbaarheid van het echtpaar te verklaren is door deficiëntie van het sperma kan bijvoorbeeld worden overgegaan tot donorinseminatie. Wanneer de verklaring ligt in deficiëntie van het functioneren van de vrouwelijke geslachtsorganen, kan soms chirurgisch ingrijpen of behandeling met hormoonpreparaten uitkomst brengen. Overigens blijkt na onderzoek dat ongeveer 20% van de cliënten van fertilitiedeskundigen «medisch onverklaard» onvruchtbaar is. Zie hiervoor Kramer, J. Medische aspecten van ongewenste onvruchtbaarheid, Intermediair, 1974, nr. 44.

¹⁹ Moors, H. G. Childspacing and Family Size in the Netherlands, Leiden, 1974, blz. 34.

²⁰ NOVOM, eerste resultaten, tabel 2.4.4.a, Den Haag 1976. Frinking, G. A. B. Daling en Stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid, Demografie, 1975, nr. 12.

²¹ Voor zover ons bekend is er in Nederland slechts één onderzoek verricht naar motieven voor vrijwillige kinderloosheid. Het betreft hier een onderzoek van vier Groningse studenten, die in 1974 een schriftelijke vragenlijst zonden aan respondenten, geworven via advertenties in «Vrij Nederland», «De Telegraaf», en «Sektant». Het rapport van dit onderzoek verscheen in een stencil aan het Instituut Algemene Psychologie, R.U. Groningen, 1975. Een sa-

menvatting is verschenen in Demografie, 1976, nr. 16, van de hand van een van de onderzoekers, R. H. Rozeboom.

Op het ogenblik (1977/78) wordt een onderzoek uitgevoerd, gefinancierd binnen het kader van het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek, door M. L. den Bandt. Verwacht wordt dat hierover in 1979 zal worden gerapporteerd.

²² Dit cijfer is een schatting op grond van gegevens van de Continue Morbiditeits Registratie Poststations jaarverslagen. Deze registratie, sinds 1 januari 1976 gefinancierd door het Ministerie van Volksgezondheid, loopt sinds 1970.

²³ Potter, R. G. Birth Intervals, structure and change, Population Studies, 1963, blz. 155-166.

²⁴ Zie bijvoorbeeld Hoog, C. de, De Abortus provocatus en het geboortencijfer, Gemengde Bedrijvigheid, Wageningen, 1971, blz. 167-179.

²⁵ Zie hiervoor bijvoorbeeld Treffers, P. E. Het aandeel van abortus provocatus in het veranderend patroon van geboortenregeling in Nederland, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, maart 1972, vol. 116, blz. 1459-1466.

²⁶ Vries, H. de. De toepassing van geboortenregeling van jonge gezinnen, verschijnt in Bevolking en Gezin, januari, 1978.

²⁷ De Vries rekent ook het condoom tot de affectieve methoden. Dit is dubieus. Uit literatuur blijkt dat dit middel een betrekkelijk grote kans op zwangerschap biedt. Vaak blijkt het condoom zonder spermiciden gebruikt te worden (hoewel dit wel wordt geadviseerd) en bovendien wordt het niet altijd gebruikt, maar bijvoorbeeld alleen tijdens de «gevaarlijke periode».

Eigenlijk komt het dan neer op een soort P.O., maar dan op een niet consequent doorgevoerde P.O. Over het condoom is in STIMEZO-verband een publikatie verzorgd door E. Ketting. Over het condoom, oorzaken en achtergronden van het hoge zwangerschapsrisico van condoomgebruik, STIMEZO 1976-2, Utrecht.

Verder valt op dat geen aandacht wordt besteed aan de «morning-after pill». Hoewel men in medische kringen van mening is dat deze vorm van geboorteverhindering geen vaste plaats dient te worden toegekend in het normale pakket voorzieningen op het gebied van anticonceptie, werd zij toch in 1972, ongeveer 35 000 maal voorgeschreven, in 1973 40 000 maal en in 1974 48 000 maal.

²⁸ In de tekst wordt noodzakelijkerwijs een beperking gemaakt tot opmerkingen betreffende anticonceptie in relatie tot het geboortenniveau. Dit doet onrecht aan allerlei onderzoek betreffende anticonceptie zonder deze specifieke belangstelling. Met name kan hier worden gewezen op het NISSO. Het NISSO heeft in de winter 1974/75 een representatief onderzoek gedaan naar het anticonceptiegedrag van de Nederlandse bevolking. In het kader van dit project zijn inmiddels een vijftal lijvige rapporten verschenen.

²⁹ Voor een overzicht van abortus op wereldniveau zie Tietze, Ch. Induced Abortion as a method of fertility control, in Behrman, S. J. et. al. Fertility and Family Planning, a world view, Ann Arbor, 1969.

Voor een verdere oriëntatie op het gebied van abortus als maatschappelijk fenomeen zie ook Mante, A. H. Begleiding van ongewenst

zwangeren en abortus provocatus te Utrecht, Bilthoven 1975. In hoofdstuk 1 (blz. 1-39) behandelt hij onder meer standpunten t.a.v. abortus provocatus.

³⁰ Zie bijvoorbeeld Treffers, P. E. Abortus Provocatus en anticonceptie, Haarlem 1965.

Treffers, P. E. Over frequentie van abortus provocatus in het veranderende patroon van geboortebeparking in Nederland. Nederlands Tijdschrift Van Geneeskunde, 1972.

³¹ Vooral sinds de oprichting van STIMEZO is het aantal publikaties op het gebied van abortus provocatus in Nederland sterk toegenomen. Vooral Schnabel is zeer actief geweest als onderzoekscoördinator van STIMEZO en daarnaast ook als publicist. In de tekst zijn een aantal van zijn publikaties aangehaald. Verder zijn nog vermeldenswaard in dit verband: Weelden-Eikelenboom, N. van, en Paul Schnabel, Van onbesproken gedrag, STIMEZO-onderzoek-2, 1975, Faberij, I. en P. Schnabel, Reijnders, V. Abortus en het geboortencijfer in 1973, rapport t.g.v. de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Schnabel, Paul, Abortus en ongewenste zwangerschap bij jong gehuwden, STIMEZO-documentatie, 75-3. Tot slot van deze opsomming zij vermeld dat E. Ketting onderzoeker bij STIMEZO en NISSO een dissertatie op dit gebied voorbereidt, waarin verslag zal worden gedaan van een aantal onderzoeken op het gebied van abortus provocatus en anticonceptie.

³² Scholtmeijer, W. en Wagenaar, J. Onderzoek naar 200 gevasectomiseerde mannen, Analen van de Vereniging voor Fertilitiestudie, Vol. 1, nr. 1.

³³ Vries, H. de, Vruchtbaarheid en veranderingen in de gezinsplanning in de loop van het huwelijk, Bevolking en Gezin, 1973, blz. 157-176.

³⁴ Vanaf medio 1975 wordt aan het Sociologisch Instituut, werkgroep Sociologie van de Bevolkingsvraagstukken, een onderzoeksproject «Contraceptieve Sterilisatie» uitgevoerd. Dit project geschiedt ten dele in samenwerking met het Academisch Ziekenhuis Utrecht, en wordt voornamelijk gefinancierd vanuit de Researchpool van de Universiteit.

Binnen het project zijn een drietal deelprojecten te onderscheiden, te weten een onderzoek onder 220 gesteriliseerde echtparen en een onderzoek onder de Utrechtse huisartsen en een onderzoek onder 65 voltooide gezinnen.

Betreffende het huisartsenonderzoek is gerapporteerd in Medisch Contact, 1976, 52, blz. 1623-1627 door Frijling, B. W. en F. L. Leeuw. (Huisarts en Sterilisatie).

Betreffende het controlegroeponderzoek is gerapporteerd in een scriptie; Hazelsbach, A. et. al. Onderzoek Gezinsopbouw, Utrecht, 1977. Betreffende het onderzoek onder gesteriliseerden zijn een aantal voortgangsverslagen verschenen (m.m.v. J. H. Jansen) en de volgende publikaties: Frijling, B. W. en J. H. Jansen, NISSO-onderzoeksrapport nr. 14 Sterilisatie, Zeist, 1977, Frijling, B. W. Demografisch Effect van Sterilisatie, Demografie, januari, 1978.

Het eindverslag van het totale project zal verschijnen in 1978 als dissertatie van Frijling onder de titel: Sterilisatie als Innovatie: een sociaal-demografische studie.

³⁵ Hoe ingewikkeld dit probleem is blijkt bijvoorbeeld uit het inleidende artikel van de gelijknamige serie artikelen die van augustus 1974 tot augustus 1975 in Intermediair is ver-

schenen. R. Veenhoven, E. v. d. Wolk, Kiezen voor kinderen, Intermediair, 1974, nr. 35, stelt dat er zeer weinig gesystematiseerde kennis bestaat. «Er is normaal nog heel weinig bekend over de effecten van kinderen op de feitelijke levensloop». «Evenmin weten we veel over de motieven die een rol spelen bij het besluit om al dan niet kinderen te nemen». «We weten bitter weinig over verschillen tussen mensen en groepen, wat die motieven aangaat». «We staan typisch voor een weinig ontgonnen terrein waarin zich meer vragen dan antwoorden voordoen».

³⁶ Yaukey, D. On theorizing about fertility, the American Sociologist, 1969 blz. 100-104, stelt dat het verwarrend en vrijwel onmogelijk is om een relatie tussen «de samenleving» en «de vruchtbaarheid» te leggen. Hij suggereert daarom, om de relatie te compartimentaliseren via de intermedieënde variabelen. Hij geeft hiervan zelf een aardig voorbeeld in: Yaukey, Onako A. T. D. Reproductive time last due to sexual unions dissolution in San José, Costa Rico, Population Studies, 27, 1973, blz. 457-465.

³⁷ Yuan Tien, H. The intermediate variables, social structure and fertility change; a critique, Demography, 1968, blz. 138-157, tracht de theoretische pogingen te systematiseren. Het volgende tekstgedeelte is een parafrazering van een gedeelte van zijn artikel.

Een van de bekendste vertegenwoordigers van deze benadering is R. Freedman. Onder andere in zijn beroemde bibliografische studie beschrijft hij deze. Freedman, R. The sociology of human fertility, current sociology, 1962, blz. 35-121.

3. Nederlands onderzoek naar de vruchtbaarheid: een overzicht

3.1. Inleiding

Zoals uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken, vindt er in Nederland al sedert ongeveer dertig jaar onderzoek plaats naar de vruchtbaarheid. Het is wellicht interessant om in deze inleiding enige aandacht te besteden aan de maatschappelijke «setting» van dit onderzoek.

In het begin van de onderzoeksperiode was het vooral de bezorgdheid over het dalend geboortencijfer van de Nederlandse bevolking, en dan met name in de sociaal-economisch hogere groeperingen, die het onderzoek inspireerde. Steinmetz heeft aan dit probleem al in 1904 een monografie gewijd en bovendien is het geboortencijfer aanleiding geweest tot een uitgebreide discussie waarin onder andere Bonger participeerde¹.

Onmiddellijk na de tweede wereldoorlog manifesteerde zich, zoals bekend, de zogenaamde geboortegolf, waarvan het wegebben geruime tijd in beslag nam. Deze grote geboortenaantallen, gecombineerd met werkgelegenheid en huisvestingsproblematiek, deden in Nederland een gevoel van «overbevolktheid» ontstaan. Dit «gevoel» bestond waarschijnlijk het hevigst rondom de publikatie van het eerste rapport van de Club van Rome, waar bevolking als een van de belangrijkste determinanten van «het» probleem werd gezien.

De laatste tien jaar daalde de vruchtbaarheid, en de laatste vijf jaar zelfs sterk, waardoor problemen, samenhangend met de kwantiteit wat op de achtergrond raken in het onderzoek en meer aandacht wordt besteed aan kwalitatieve zaken als ouderschapsmotivatie, gewenste kinderloosheid, en dergelijke.

Naast deze, zeer summiere, schets van de maatschappelijke achtergrond waartegen het onderzoek zich voltrok, is het ook wenselijk enige aandacht te besteden aan de wetenschappelijke setting.

Zoals in het interimrapport geboorte-intervallen al is uiteengezet, werden de Nederlandse onderzoeken, evenals trouwens de Duitse, Franse en Belgische onderzoeken sterk geïnspireerd door het Amerikaanse onderzoek naar de vruchtbaarheid². Een van de grootste onderzoeken die in de Verenigde Staten werden verricht op het gebied van de vruchtbaarheid is de Indianapolis-study. De volledige titel van het onderzoek luidde: «The study of social and psychological factors affecting fertility», waarmee het algemene doel van dit onderzoek duidelijk is weergegeven. De resultaten verschenen in een aantal afleveringen van het «Milbank Memorial Fund Quarterly» van 1946 tot en met 1958. In de vijf jaar voorafgaand aan de tweede wereldoorlog was het geboortencijfer in de Verenigde Staten uitzonderlijk laag. Vooral in de steden was dit het geval. Het verklaren van dit verschijnsel was het eerste doel van deze studie. Het tweede doel van de studie was het leveren van een methodologische bijdrage aan de studie van de fertiliteit. Een aantal bezwaren werd later door de auteurs van de studie zelf naar voren gebracht. Belangrijk zijn onder meer dat een «theorie» ontbrak en dat de psychologische variabelen inadequaat waren gemeten.

De Princeton-study – het tweede grote onderzoeksproject op het gebied van de vruchtbaarheid – trachtte sommige van de bezwaren van de Indianapolis-study te ondervangen. Het project viel uiteen in drie stadia. Men begon met een sample van 1165 echtparen die woonden in een van de «metropolitan areas» van de Verenigde Staten, en die gemiddeld een half jaar voor het interview hun tweede kind hadden gekregen. Het tweede stadium was het

drie jaar later her-interviewen van zoveel mogelijk van de respondenten. Het doel hiervan was tweeledig.

In de eerste plaats wilde men nagaan in hoeverre de situatie veranderd was. Zo wilde men weten of men op andere contraceptieve methoden was overgegaan, of men nog steeds dezelfde antwoorden gaf, of sociale mobiliteitshypothesen geïnterpreteerd konden worden, en dergelijke.

Ten tweede beschouwde men de beslissing om al dan niet een derde kind te krijgen als een belangrijke fase in de reproductieve geschiedenis. Men wilde weten hoe de respondenten van toen op dit probleem hadden gereageerd. De derde ronde interviews werd gehouden van 1963 tot 1967. Dit tijdsinterval wordt verklaard door de criteria die de onderzoekers zich nu stelden ten aanzien van de leeftijd en de gezinsfase van de respondenten. De respondent moest ten minste 36,5 jaar oud zijn en minstens elf jaar getrouwd zijn en geen kinderen meer wensen.

Het onderzoek waarvan het moderne Nederlandse onderzoek het meest wegheeft, zijn de «Growth of the American Family Studies». Deze GAF-studies, later omgedoopt in National Fertility Study, zijn vijfjaarlijkse studies naar de (veranderingen in de) Amerikaanse gezinsopbouw. Het sample van de eerste GAF-studie bestond uit 2713 blanke, getrouwde vrouwen in de leeftijdscategorie 18-39 jaar, samenwonend met de echtgenoot of slechts tijdelijk, bijvoorbeeld door dienstplicht, gescheiden. De belangrijkste conclusies van de eerste GAF-studie waren:

1. Verminderde of afwezigheid van fecunditeit kwam betrekkelijk veel voor maar blijkt niet zeer belangrijk te zijn voor de loop van de bevolking.
2. Gezinsplanning werd bijna algemeen goedgekeurd en werd in veel gevallen effectief toegepast door de echtparen die het nodig hadden.
3. Alle klassen van de Amerikaanse bevolking zijn op weg om een gemeenschappelijke waardenset betreffende gezinsgrootte te krijgen.
4. De consensus betreffende het twee- tot vier-kinderengezin kan een belangrijke aanwijzing zijn voor een toenemende nadruk op het gezin in het Amerikaanse leven.
5. Als de plannen betreffende de gezinsgroei gerealiseerd zullen worden zal er een snelle bevolkingsgroei optreden, hoewel er belangrijke schommelingen in de groeicurve zullen zijn.

De tweede GAF-studie werd gehouden in 1960. Het rapport verscheen in 1966, van de hand van Whelpton, Campbell and Patterson, onder de titel: Fertility and Family Planning in the United States. Een van de redenen van de studie van 1960 was om na te gaan hoe goed de vrouwen in 1955 in staat waren geweest het verwachte kindertal te voorspellen en om te zien of het verwachte kindertal significant was gaan verschillen. Ook was het de bedoeling om verder in te gaan op bepaalde topics die in 1955 (te) weinig aandacht hadden gekregen.

In 1965 werd begonnen met de derde GAF-studie. Dit onderzoek was qua omvang groter dan de beide voorafgaande studies, hetgeen onder meer tot uiting komt in een naamsverandering. In plaats van GAF-study werd dit onderzoek National Fertility Study genoemd. Het betrof ongeveer 5600 respondenten. De grote meerderheid van deze respondenten had ook in een van de beide voorafgaande studies kunnen vallen, dat wil zeggen het waren vrouwen, jonger dan 45 jaar, blank, samenwonend met echtgenoot. In tegenstelling echter tot de tweede GAF-studie werd het aantal negers in dit onderzoek oververtegenwoordigd. Ook werd aandacht geschonken aan de categorie vrouwen van 45 tot 54 om de ontwikkeling van de vruchtbaarheid in relatie tot de menopauze te analyseren.

Tot slot van deze korte weergave zij vermeld dat de National Fertility Studies voortduren, hoewel enige kritiek erop wel gegeven wordt. Een van de belangrijkste onderzoekers op dit gebied, N. B. Ryder, heeft enkele kritische geluiden laten horen in: «A critique of the National Fertility Study, Demography, 1973, vol. 10, blzz. 495-506».

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen wij achtereenvolgens ingaan op on-

3.2. Sociaal wetenschappelijk onderzoek naar de vruchtbaarheid in Nederland, de periode voor 1970

derzoek in Nederland tot 1970. Daarna zullen wij ingaan op het onderzoek gezinsvorming van het CBS en het Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie. Uitdrukkelijk zij vermeld dat wij ons hier beperken tot survey-onderzoek naar de vruchtbaarheid. Zoals bekend hebben ook onderzoekers zich met de vruchtbaarheid beziggehouden die zich niet bedienen van deze methode van dataverzameling. Van Heek en Hofstee die een vermaarde discussie voerden betreffende de achtergrond van verschillen in vruchtbaarheid in Nederland, bedienen zich uitsluitend van bestaand ambtelijk statistisch materiaal. Andere onderzoekers voerden secundaire analyses uit op bestaand materiaal. Het zou ons echter te ver voeren om alle auteurs die zich na de oorlog met de Nederlandse vruchtbaarheid hebben beziggehouden ten tonele te voeren in de monografie. Wij hebben, ondanks de grote waardering die kan worden opgebracht voor het werk van Hofstee, Van Heek en anderen die niet in de monografie genoemd zijn, ons beperkt tot survey-materiaal omdat het NOVOM-materiaal waarvan wij ons immers in vrij ruime mate bedienen in dit rapport, het voorlopig eindresultaat is van een serie survey-onderzoeken naar de vruchtbaarheid.

Zo langzamerhand is er in Nederland een onderzoekstraditie aan het ontstaan in het beschouwen van de vruchtbaarheid. In de jaarlijks door het NIDI en de Vereniging voor Demografie uitgegeven bibliografische overzichten, nemen de vruchtbaarheid en haar componenten een belangrijke plaats in. Op het moment van schrijven van dit hoofdstuk verschijnen, of staan op het punt van verschijnen, de resultaten van een tweetal grote onderzoeken op het gebied van de geboorte: het Nationaal Onderzoek naar Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie en het onderzoek gezinsvorming. Naast deze vrij algemene onderzoeken kunnen ook meer specifieke onderzoeken worden genoemd, zoals het anticonceptie-onderzoek van het NISSO en onderzoek naar abortusproblematiek binnen het kader van STIMEZO. Tenslotte vinden er onderzoeken plaats binnen het kader van het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek.

Deze onderzoekstraditie die pas na de tweede wereldoorlog is gestart, na de oprichting van de ISONEVO-commissie voor het geboortenonderzoek, is in korte tijd zo uitgebreid dat in dit verband een selectie uit de te bespreken onderzoeken noodzakelijk is. Er zij op gewezen deze selectie geen waardering impliceert van de kwaliteit van de niet besproken onderzoeken. Slechts de richting van ons betoog was het selectiecriteria. Deze richting werd bepaald door de serie onderzoeken die het NOVOM als (voorlopig) eindpunt heeft.

Zo zal geen aandacht worden besteed aan werk van medici die op dit terrein bijdragen geleverd hebben. Hoe verdienstelijk het werk van Timmermans, Bangma, Moors en Bekkering ook moge zijn; cumulativiteit ontbrak in de verschillende publikaties, en gezien het kader van dit hoofdstuk zouden dubblures het gevolg zijn van een bespreking van hun onderzoeken.

Ook de meerderheid van publikaties van het CBS op het gebied van de vruchtbaarheid zullen onbesproken blijven. Voornamelijk is voor het CBS het registreren, en niet het verklaren, van tendensen doelstelling geweest. Een uitzondering zal worden gemaakt voor de «onderzoeken gezinsvorming», uitgevoerd door het CBS, welke wel aansluiten bij de door ons beschreven trend.

Tenslotte zal in dit gedeelte geen expliciete aandacht worden besteed aan studies welke zich specifiek richten op intermediaire variabelen bij de vruchtbaarheid, zoals bijvoorbeeld het onderzoek «anticonceptiegedrag» van het NISSO, of aan onderzoeken bij deelcategorieën van de Nederlandse bevolking. Waar nodig zullen deze onderzoeken worden gebruikt in het vervolg van dit boek.

Zoals gezegd begon het Nederlandse onderzoek naar de vruchtbaarheid na de tweede wereldoorlog. Reeds in de oorlog werd echter een begin gemaakt met de voorbereiding ervan. Het Nederlandse geboortecijfer daalde in de dertiger jaren, tot het in 1937 een dieptepunt bereikte⁴. Inzicht in deze daling,

en de daarop volgende stijging ontbrak, vandaar dat het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO) in haar eerste publicatie stelde dat: «Het geboorteverrijnsel (zal) aan een diepgaand onderzoek moeten worden onderworpen. Daarbij zal het streven gericht moeten zijn op:

- a. Een zo groot mogelijke differentiatie, teneinde een zo volledig mogelijk inzicht te verkrijgen
 1. In de aard der afzonderlijke factoren die de vruchtbaarheid beïnvloeden (differential fertility)
 2. In het effect van elk van deze oorzaken.
- b. Het opsporen van ontwikkelingstendensen voor elk der onder a.1 naar voren gekomen factoren»⁵.

Na de oorlog verkreeg deze aldus geformuleerde probleemstelling prioriteit en was aanleiding tot het oprichten van een ISONEVO-commissie voor het geboortenonderzoek. Deze commissie legde een vrij ambitieus onderzoeksprogramma voor⁶. Wellicht was dit tot stand gekomen door enthousiasme over de zogenaamde Indianapolis-study, waarvan de eerste resultaten Nederland toen bereikten⁷. Zoals zou blijken was geboortenregeling in Nederland een groter taboe dan in de Verenigde Staten, waardoor de plannen van de commissie niet gerealiseerd bleken te kunnen worden⁸. In totaal zijn een tweetal onderzoeken uitgevoerd, waaraan wij nu enige aandacht zullen besteden.

Het eerste gerapporteerde onderzoek was dat van Diels⁹. Met de schriftelijke enquête is «getracht door middel van een beperkt aantal vragen een indruk te verkrijgen van het aantal kinderen, dat door de ondertrouwde vrouw van haar toekomstig gezin als meest ideaal wordt geacht, en tevens te vernemen of zij al dan niet zo spoedig mogelijk een kind hoopt te krijgen. Naast deze beide kernvragen zijn nog een aantal andere gesteld, teneinde een beeld te vormen van godsdienstige overtuiging en het sociale milieu van de aan de enquête medewerkende vrouwen en haar a.s. echtgenoten» (blz. 16, deel 1).

In de samenvatting van het eerste eindverslag (betrekking hebbend op de drie grote steden) wordt het volgende opgemerkt: «Uit de resultaten.... blijkt weer een zeer aanwijsbare invloed van de godsdienst. Opnieuw valt er een duidelijk onderscheid tussen Rooms-Katholieken en Gereformeerden enerzijds en Nederlands-Hervormden en personen met andere of geen godsdienst anderzijds op, een onderscheid dat zich bovendien weer bij elke andere splitsing in combinatie met de godsdienst handhaaft». «Naast de godsdienstige opvattingen spelen ook andere factoren een rol. Zo hebben inzonderheid de op jongere leeftijd huwende vrouwen, voorkeur voor uitstel van de eerste bevalling». «Het sociale milieu blijkt in dit opzicht van minder betekenis dan ten aanzien van het totale aantal gewenste kinderen». (blz. 120-21)

Ongeveer gelijktijdig met de onderzoeken bij ondertrouwde vrouwen, vond een onderzoek plaats bij getrouwde vrouwen, naar toepassing van anticonceptie. Hierbij werden artsen als tussenpersonen ingeschakeld. Dit onderzoek was sterk geënt op Engels onderzoek¹⁰. Over de resultaten van dit artsenonderzoek werd in 1957 gerapporteerd¹¹. De indruk van de commissie dat het hier een onderwerp betrof, «dat naar het oordeel van sommigen zich niet of nauwelijks voor discussie leent en waarvan anderen vinden dat de gedachten, welke men hieromtrent koestert, toch zeker niet een vreemd instituut aangaan, dat daarnaar per brief informeert»¹², bleek maar al te correct. Er ontwikkelde zich een complete campagne tegen het onderzoek, met kamervragen als hoogtepunt. Door deze hetze bleek het daarna voorlopig onmogelijk onderzoek te verrichten naar geboortenregeling en gezinsopbouw in Nederland. In hoeverre een «wachttijd» van ruim tien jaar noodzakelijk was, is moeilijk na te gaan; aan het percentage non-response van latere onderzoeken en het uitblijven van reacties op deze onderzoeken gemeten, is toch misschien de periode wat lang geweest.

In 1965 verscheen aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit

Utrecht een mededeling van de hand van H. G. Moors¹³. In deze studie werd het volgende geconcludeerd: «Van de drie onderzoeken van het geboortenpatroon die van nationale betekenis mogen worden geacht, zijn er thans twee verouderd terwijl het derde niet typisch sociologisch was». (Bedoeld worden respectievelijk de onderzoeken van Diels en Timmermans.) «Het is duidelijk dat Nederland op dit punt een grote achterstand in te halen heeft».

Deze achterstand had Nederland voornamelijk ten opzichte van de Verenigde Staten, waar op dat moment de GAF-studies en de Princeton-studies in volle gang waren¹⁴. Ondanks de evidentie van bovengenoemde opmerkingen van Moors bleek het lastig om onderzoek naar de gezinsvorming van de grond te krijgen. De toenmalige afdeling demografie van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht nam daarom het initiatief tot het uitvoeren van een proefonderzoek, onder een steekproef uit het Utrechtse huwelijkscohort 1961. Het verslag van dit onderzoek was voor ZWO aanleiding om een wat groter onderzoek in Utrecht te subsidiëren¹⁵. Dit onderzoek, waarvan het eindverslag in 1968 verscheen, functioneerde als een «eye-opener», en was aanleiding tot veel meer onderzoek¹⁶. Wij zullen daarom iets langer bij dit onderzoek stilstaan.

De probleemstelling van «Gezinnen in groei» luidde:

- «1. Kunnen wij een consensus vaststellen t.a.v. een bepaalde gezinsgrootte en vindt deze steun in het waardepatroon van de bevolking?
2. Gegeven een ogenschijnlijke consensus over een aantal van twee tot vier kinderen, hoe kunnen wij de afwijkingen van dit aantal verklaren?
3. In welke mate wordt een bepaalde gezinsgrootte zoals die veelal wordt gewenst, ook in feite gerealiseerd, en in welke mate speelt in dit geboortenpatroon de toepassing van een geboortenregelende methode van bepaalde aard een rol?»

Het onderzoeksproject vormde de lopende vruchtbaarheid en het proces van gezinsopbouw. Volgens deze overwegingen werd ook de steekproef getrokken. Dit verklaart de keuze van het huwelijkscohort 1961. De steekproef bestond uit 400 voor de eerste maal gehuwde Utrechtse vrouwen uit dit cohort. Bij het onderzoek bleek een duidelijke consensus bij de wensen betreffende het kindertal. Ruim 74% van de vrouwen wensten ten tijde van het interview twee tot drie kinderen. Opvallend was de verandering in wensen bij vergelijking met de ideeën die men zei hierover gehad te hebben ten tijde van de sluiting van het huwelijk. Voor het huwelijk wenste 58% van de vrouwen twee of drie kinderen. Het verschil is bijna geheel toe te schrijven aan vrouwen die ten tijde van het laatste onderzoek een lager kindertal wensten dan ten tijde van de huwelijksluiting.

Voor wat betreft de toepassing van anticonceptie concludeerden de onderzoekers naar aanleiding van het grootscheepse gebruik en de relatieve populariteit van anticonceptie: «Een en ander leidt tot de veronderstelling dat steeds grotere categorieën in staat zullen zijn in de toekomst hun gezinsgrootte op het gewenste niveau te stabiliseren. Definitief uitsluitel hieromtrent zal slechts door een vervolgonderzoek, bijvoorbeeld na vijf jaar, kunnen worden vastgesteld. Eerst dan zal blijken, in hoeverre de werkelijke van de gewenste gezinsgrootte afwijkt en of de verwachtingen omtrent het tijdstip van de voltooiing van het gezin reël waren. Overigens zij erop gewezen dat het «verklaren» waar in het tweede gedeelte van de probleemstelling over gesproken werd, niet plaatsvond. Wel bleken een aantal statistische verbanden tussen gezinsgrootte en godsdienst en sociaal-economische status. Evenals bij Diels hadden de Katholieken en Gereformeerden een hogere (gewenste en verwachte) vruchtbaarheid dan anderen, en bleek het begin van een U-vormig verband tussen sociaal-economische status en vruchtbaarheid. Deze verbanden werden echter niet gekoppeld aan «waardepatronen» zoals genoemd in het eerste gedeelte van de probleemstelling.

Het follow-up-onderzoek, waarover in bovengenoemd citaat gesproken werd, is in 1971 begonnen. Via de bevolkingsregisters werd een poging gedaan de oorspronkelijke respondenten te traceren en opnieuw te interviewen.

wen, ditmaal schriftelijk. Door overlijden van één van de huwelijkspartners, echtscheiding of vertrek naar het buitenland was dit bij ongeveer 7% van de respondenten niet mogelijk. De schriftelijke enquête, die als experiment bedoeld was, kan slechts een gedeeltelijk succes genoemd worden. De respons bedroeg 60% van de in aanmerking komende adressen. Tot dusver zijn een tweetal artikelen verschenen in «Bevolking en Gezin», waarin verslag wordt gedaan van het onderzoek.

Moors concludeert het volgende: «Samenvattend kan worden gesteld dat vruchtbaarheidsstudies zeer wel een bijdrage kunnen leveren tot inzicht in een toekomstige ontwikkeling van de vruchtbaarheid». Moors merkt dan op dat grote zorg dient te worden besteed aan definiëring en operationalisering van variabelen. Bovendien blijkt de toegevoegde waarde van vruchtbaarheidsonderzoek ten opzichte van bestaand statistisch materiaal af te nemen, naarmate er over een langere periode materiaal beschikbaar is. «Slechts wat betreft de reproductie gedurende de eerste huwelijksjaren bieden surveys naar attitudes informatie die niet door normaal statistisch materiaal kan worden gecompenseerd. In vruchtbaarheidsstudies dient derhalve het steekproefonderwerp steeds een weerspiegeling te zijn van de doelstellingen van het onderzoek»¹⁷.

De Vries¹⁸ besteedde aandacht aan de vruchtbaarheid en veranderingen in gezinsplanning in de loop van het huwelijk. Haar belangrijkste conclusie was dat de tweede onderzoeksperiode een aanzienlijk effectiever planningsgedrag te zien gaf dan de eerste periode. «Dit hangt samen met de huwelijksduur en daarmee met de fase van gezinsvorming, waarin de respondenten verkeren, d.w.z. met het feit dat het gewenste kindertal nagenoeg bereikt is. Dit effectieve planningsgedrag wordt zowel veroorzaakt door het op grotere schaal gebruik maken van effectievere geboortenregelende methoden als door een grotere toepassingseffectiviteit van de gebruikte methoden. De veronderstelling dat er zowel bij de gekozen methode, als de mate van succes bij toepassing van een gradueel proces sprake is, kon niet worden bevestigd».

Het succes van «Gezinnen in Groei», was mede aanleiding om over te gaan tot het uitvoeren van een landelijk onderzoek naar het geboortenpatroon van de Nederlandse bevolking¹⁹. Dit onderzoek startte in 1969. Evenals bij «Gezinnen in Groei» werd uitgegaan van een steekproef van huwelijksgeneraties. Om een longitudinaal element in dit onderzoek te brengen werd een steekproef getrokken uit een drietal huwelijksgeneraties, namelijk 1958, 1963 en 1968. In het totaal omvatte het onderzoek 3000 personen, uit elk cohort 1000. Ook hier werden alleen vrouwen geïnterviewd, ervan uitgaande dat meer (betrouwbare) informatie betreffende gezinsvorming van hen verkregen kon worden dan van mannen. De keuze van de cohorten werd mede geïnspireerd door de veronderstelling dat zij die in 1963 in het huwelijk traden, beter in staat zouden zijn dan zij die in 1958 huwden om hun vruchtbaarheid te plannen, gezien het feit dat toen de pil op de Nederlandse markt verkrijgbaar was. De vruchtbaarheid van het huwelijkscohort 1968 had zich uiteraard nog slechts in zeer beperkte mate gemanifesteerd, maar dit cohort werd gekozen omdat men een indruk wilde krijgen van veranderingen in het gewenste kindertal, gegevens die voor prognoses betreffende de vruchtbaarheid een zeker belang kunnen hebben. De vragenlijst van het onderzoek had veel weg van die welke werd gebruikt bij het Utrechtse onderzoek, die op haar beurt weer veel weg had van de vragenlijst van de GAF-study.

Naast een uitvoerige vraagstelling betreffende het kindertal en anticonceptie, werd aandacht besteed aan variabelen als godsdienst(igheid), sociaal-economische status en beroepsactiviteit van de vrouw. De resultaten van het onderzoek als volgt worden samengevat.

- Het bleek dat in de periode onder observatie duidelijk kon worden gesproken van een daling van de vruchtbaarheid. Dit gold zowel voor de gewenste, verwachte, en gerealiseerde vruchtbaarheid, bij constante huwelijksduur.

3.3. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de vruchtbaarheid in de periode na 1970

- Dit werd mede veroorzaakt door het feit dat in de jongere cohorten anticonceptie duidelijk beter werd toegepast.
- De betekenis van de sociale variabelen werd steeds minder bij de verklaring van verschillen in vruchtbaarheid. In dit verband maakt Moors onderscheid tussen «achieved» en «ascribed» sociale variabelen. Hij stelt dat «achieved» sociale variabelen aan betekenis winnen ten opzichte van «ascribed» variabelen.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat zich voor wat betreft de vruchtbaarheid had beperkt tot het analyseren van bestaand ambtelijk statistisch materiaal ging in de zeventiger jaren over tot het zelf verrichten van surveyonderzoek naar (veranderingen in) de vruchtbaarheid. De motivering hiertoe was de volgende: «De laatste jaren loopt het aantal geboorten in Nederland vrij snel terug. Naar aanleiding daarvan is binnen de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk de behoefte naar voren gekomen meer inzicht te verkrijgen in de aard van wijzigingen die gedurende de laatste tijd optreden in het proces van gezinsvorming. In verband hiermee heeft deze commissie aan het CBS verzocht hiernaar onderzoek te doen. Op grond van dit verzoek is in mei 1974 een summier enquête onder gezinnen gehouden. De motivering hiervoor was tevens dat door middel van een dergelijke enquête nuttige informatie kon worden verkregen om hypothesen, die ten grondslag liggen aan de door ons bureau uitgevoerde bevolkingsprognoses, te onderbouwen» (blz. 366)²⁰.

De tamelijk beknopte vragenlijst werd toegevoegd aan het consumenten-conjunctuuronderzoek. De vragenlijst werd beantwoord door 1554 gehuwde vrouwen, jonger dan 45 jaar. Gegevens kwamen ter beschikking betreffende periode van huwelijksluiting, huwelijksleeftijd, beroep van de man, opleiding van de man, inkomenssituatie van het gezin, urbanisatiegraad van de woongemeente en gegevens over de reproductie en anticonceptie als afhankeijke variabelen. Voor wat betreft het kindertal geeft tabel 7 uitvoerige informatie.

Op verschillen naar de genoemde onafhankelijke variabelen willen wij hier niet ingaan. De informatie die het NOVOM dienaangaande biedt, en waarbij wij in het vervolg zullen stilstaan, is waarschijnlijk vollediger. Wel willen wij nog iets van de gegevens presenteren die het onderzoek gezinsvorming bood betreffende de geboorte-intervallen. Zie hiervoor de tabellen 8 en 9.

Enige tijd na het onderzoek gezinsvorming startte het Nationaal Onderzoek naar Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie. Ten dele is het onderzoek te beschouwen als een follow-up-onderzoek van het landelijk geboortenonderzoek. Het doel van het onderzoek is het verkrijgen van inzicht in de veranderingen die geleid hebben tot de versnelde daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de laatste jaren. «Voor de hypothesevorming bij bevolkingsprognoses, evenals voor het voeren van een adequaat bevolkingsbeleid is inzicht in de achtergronden van het vruchtbaarheidsgedrag noodzakelijk.» «Het NOVOM is gericht op analyse van de volgende deelterreinen van onderzoek:

- A. Veranderingen in het proces van gezinsopbouw.
 1. Veranderingen in de attitudes met betrekking tot het kindertal.
 2. Veranderingen in de spreiding van geboorten.
- B. Verschillen en veranderingen in het proces van gezinsopbouw naar sociale categorie.
- C. Verschillen in de houding ten opzichte van ouderschap en het hebben van kinderen.

Inmiddels zijn de eerste resultaten van het NOVOM bekend²¹. Het is wellicht interessant om enkele van de belangrijkste gegevens te presenteren. «De sterke daling van de geboortecijfers, zoals die in de afgelopen jaren in Nederland is waargenomen, komt ook tot uitdrukking in de vruchtbaarheid van de in het NOVOM onderzochte huwelijksgeneraties, die de huwelijksjaren 1963 tot en met 1973 omvatten. Enerzijds wordt, zo blijkt, deze ontwikkeling veroorzaakt door een toenemend uitstel van met name de geboorte van

het eerste kind, anderzijds ook door een daling van de uiteindelijke gezinsgrootte. Kreeg ruim 40% van de echtparen die in 1963 huwden, binnen een jaar het eerste kind, voor de meest recent huwelijksgeneraties lag dit percentage nog maar op ongeveer 20.» «Binnen de verschillende huwelijksgeneraties zelf zijn echter ook belangrijke verschillen tussen sociale categorieën waar te nemen. Zo kan gesteld worden dat het percentage kinderloze gezinnen voor alle huwelijksjaren het hoogst is bij vrouwen met een universitaire of hogere beroepsopleiding en bij werkende vrouwen.» «Het tempo van gezinsvoltooiing, uiteraard mede afhankelijk van het aantal kinderen dat men wil, verloopt voor de onderscheiden sociale categorieën nogal verschillend. Wanneer wij voor de huwelijkscohorten sinds 1968 beziën welk percentage hun gezin voltooid achtte op het moment van interview, dan blijkt dat vooral onkerkelijken, vrouwen met alleen een lagere-schoolopleiding en niet werkende vrouwen geen gezinsuitbreiding meer wensen. Voor onkerkelijken is dit te verklaren uit een relatief laag gemiddeld gewenst kindertal (2.1); voor niet werkende vrouwen is een concentratie van de geboorten in de eerste huwelijksjaren de voornaamste oorzaak.» «De leeftijd waarop de vrouw in het huwelijk is getreden blijkt in het algemeen nauwelijks van invloed op het aantal kinderen dat men krijgt en op het verwachtingspatroon ten aanzien van volgende geboorten.» «Dat de toepassing van anticonceptie voor de opeenvolgende huwelijkscohorten steeds is toegenomen lijdt geen twijfel.»

Later in dit rapport komen wij uitgebreid terug op het NOVOM-materiaal. Ter afsluiting van dit gedeelte is het wellicht zinvol enige globale cijfers te presenteren betreffende het gemiddeld gewenst kindertal naar een aantal sociale kenmerken.

Ter afsluiting van deze paragraaf zij nog vermeld dat het CBS eind 1977 doende was met een tweede onderzoek gezinsvorming, waarvan de resultaten in 1978 zullen verschijnen. Tevens kan gewezen worden op onderzoek naar aspecten van de vruchtbaarheid welke in het kader van het Nationale Programma Demografisch Onderzoek wordt uitgevoerd. Het betreft hier een tweetal projecten, te weten een betreffende gewenste kinderloosheid en een betreffende attitudes en publieke opinie ten aanzien van het bevolkingsvraagstuk.

Tabel 7. Huwelijken per periode van huwelijksluiting naar het totaal aantal levend geboren en naar het additioneel gewenst kindertal. (O.G. 74)

Periode van huwelijksluiting	Aantal huwelijken	Totaal aantal wettig geboren (in huidige huwelijk)	Additioneel gewenst kindertal	Gemiddeld gerealiseerd kindertal h.h.	Gemiddeld uiteindelijk te realiseren kindertal binnen h.h.
				K3 K2	K3 + K4 K2
1	2	3	4	5	6
1944-'59	352	1080	20	3,07	3,13
1960-'64	351	832	49	2,37	2,51
1965-'69	462	794	210	1,72	2,17
1970-'74	389	232	574	0,60	2,07
Totaal	1554	2938	853	1,89	2,44

Tabel 8. Huwelijken per periode van huwelijksluiting naar de lengte van het interval tussen huwelijk en eerste geboorte. (O.G.74)

Periode van huwelijksluiting	Huwelijken		Lengte van het interval tussen huwelijk en eerste geboorte				
	totaal	w.o. met 1 of meer kinderen	0-6 mnd.	7-11 mnd.	1-<2 jr.	2-<4 jr.	4 jaar en meer
1944-1959	352	340	65	73	101	63	38
1960-1964	351	331	62	89	84	72	24
1965-1964	462	410	80	101	125	77	27
1970-1974	389	189	42	51	63	33	
Totaal	1554	1270	249	314	373	245	89

Tabel 9. Huwelijken per periode van huwelijksluiting naar de lengte van het interval tussen eerste geboorte en tweede geboorte. (O.G.74)

Periode van huwelijksluiting	Huwelijken		Lengte van het interval tussen huwelijk eerste en tweede geboorte		
	totaal	w.o. met 2 of meer kinderen	< 2 jaar	2-< 4 jaar	4 jaar en meer
1944-1959	352	312	112	129	71
1960-1964	351	298	115	132	51
1965-1974	851	345	150	169	26
Totaal	1554	955	377	430	148

Tabel 10. Gemiddeld gewenst kindertal naar opleiding, godsdienst en beroepsactiviteit en naar huwelijkscohort voor alle, voor de eerste maal gehuwde vrouwen

	Huwelijkscohort				Totaal		
	1963-'64	1965-'67	1968-'70	1971-'73	gemiddeld	standaarddev.	absoluut
Opleiding							
- lagere school	2,6	2,5	2,3	2,3	2,4	0,9	(526)
- enige jaren voortgezet onderwijs	2,5	2,4	2,3	2,3	2,4	0,9	(2720)
- havo, hbs etc.	2,7	2,6	2,4	2,4	2,5	1,0	(685)
- hoger beroepsonderwijs	3,0	2,4	2,5	2,4	2,5	1,1	(251)
- universiteit							
Godsdienst							
- geen	2,3	2,2	2,2	2,1	2,2	0,9	(1521)
- gereformeerd	2,8	2,8	2,5	2,7	2,7	1,0	(380)
- rooms-katholiek	2,7	2,5	2,5	2,5	2,5	1,0	(1533)
- ned. hervormd	2,6	2,4	2,5	2,5	2,5	0,9	(666)
- overigen	2,5	2,5	2,3	3,1	2,6	1,1	(115)
Beroepsactiviteit							
- werkt nu	2,4	2,2	2,3	2,2	2,3	1,0	(1240)
- plan tot werken	2,7	2,4	2,4	2,4	2,4	0,9	(1478)
- weet niet	2,6	2,5	2,4	2,5	2,5	0,9	(723)
- zal niet gaan werken	2,7	2,6	2,4	2,6	2,5	1,0	(779)
Totaal							
- gemiddeld	2,6	2,4	2,4	2,3	2,4		
- standaarddev.	1,1	0,9	0,9	1,0		0,9	
- absoluut	(644)	(1116)	(1213)	(1246)			(4218)

¹ Voor een uitvoerig gedocumenteerd overzicht van deze zaken zie vooral Praag, Ph. van: *Het Bevolkingsvraagstuk in Nederland*, 1976.

² Het zou vrijwel ondoenlijk zijn, en in dit verband ook niet zinvol om alle relevante publicaties betreffende deze Amerikaanse researchtraditie te vermelden. Wij zullen dit dan ook niet doen. De belangrijkste titels zijn de volgende: Kiser, C. van. *The Indianapolis study of social and psychological factors effecting fertility. Research in Family Planning*, C. V. Kiser (ed.) Princeton 1962, blzz. 149-167.

Westoff, C. F., et.al. *Family growth in metropolitan America*, Princeton 1961.

Westoff, C. F., et.al. *The third child*, Princeton 1963.

Bumpass, L., et.al. *The later years of child-bearing*, Princeton 1970.

Freedman, R., et.al. *Family Planning, Sterility and Population growth*, 1969.

Whelpton, P. K., et.al. *Fertility and Family Planning in the United States*, 1966.

Tevens zou het te ver voeren om in te gaan op resultaten van de Amerikaanse onderzoeken. Hiervoor zij verwezen naar het interim-rapport van deze censusmonografie. Friljing, B. W. *Geboorte-intervallen*, Amsterdam, 1975, blzz. 14-35.

³ Timmermans, L. A. G. J. *Huwelijksbeleving van katholieke jonggehuwden*, Utrecht, 1964.

Bangma, P. *Huisarts en anticonceptie*, Rotterdam 1970.

Moors, J. P. C. *Gezinsregeling*, Utrecht/Nijmegen, 1970.

Bekkering, P. G. *De patiënt, de «pil» en de huisarts*, Nijmegen 1969.

⁴ Deze tendens was betrekkelijk algemeen in

West-Europa. D. V. Glass (*Fertility trends in Europe since the second world war, Population Studies*, vol. 22, maart 1968), neemt aan dat de daling van de zestiger jaren in West-Europa een voortzetting van de tendens van voor de oorlog was.

⁵ Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, publicatie nr. 1, *Rapport van de Commissie van Advies inzake Eigen Onderzoekingen*, Alphen aan de Rijn, 1943, blz. 23.

⁶ ISONEVO. *Onstaan, doel en werkprogramma van de Commissie voor het Geboortenonderzoek*, Amsterdam 1949.

⁷ De resultaten van dit onderzoek verschenen in een groot aantal afleveringen van het Milbank Memorial Fund Quarterly. Een samenvattend artikel verscheen in 1958, van de hand van C. V. Kiser en P. K. Whelpton.

⁸ Zie voor een historisch overzicht, Heeren H. J., Groenman als demograaf, J. E. Ellemers, et.al. (red), *Perpetuum Mobile, Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman*, Assen 1974, blzz. 60-67.

⁹ Van het onderzoek is verslag gedaan in een twaalfdelig rapport verschenen in 1951 en 1953. Diels, A. E. *Opvattingen van ondertrouwd vrouwen omtrent de grootte van haar toekomstig gezin*, Amsterdam, publicaties nrs. 3 en 4 van het ISONEVO.

¹⁰ Lewis-Faning, E. *Family Limitation and its influence on human fertility during the past fifty years*, London 1949.

¹¹ Groenman, S. J. en A. E. Diels, *Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboortenregeling*, Sociaal Wetenschappelijke verkenningen, Assen 1957, blzz. 98-109.

¹² Diels, A. E. *Op.Cit.* blz. 3.

¹³ Moors, H. G. *Wenselijkheid en mogelijkheid van een onderzoek naar het geboortepatroon in Nederland*, Utrecht 1965.

¹⁴ Freedman, R., P. K. Whelpton en A. A. Campbell, *Family Planning, Sterility and Population Growth*, New York 1959.

Westoff, C. F., R. G. Potter, P. G. Sagi en E. G. Miskler, *Family Growth in Metropolitan America*, Princeton 1961, zijn de eerste verslagen van respectievelijk GAF-study en de Princeton-study. Na en naast deze rapporten verschenen talloze deel- en vervolgrapporten. Het zou in dit kader te ver voeren om deze te vermelden.

¹⁵ Moors H. G. *Gezinsplanning in Utrecht*, Utrecht 1967.

¹⁶ Het eindverslag van deze studie verscheen in 1968. Heeren, H. J. en H. G. Moors, *Gezinnen in groei*, Utrecht 1968. Naast dit verslag verschenen nog verschillende artikelen in verschillende tijdschriften.

¹⁷ Moors, H. G. *De voorspelling van de uiteindelijke gezinsgrootte een longitudinale analyse van stabiliteit en veranderingen in gewenst kindertal*, *Bevolking en gezin*, 1973, blzz. 133-156.

¹⁸ Vries, H. G. de, *Vruchtbaarheid en veranderingen in gezinsplanning in de loop van het huwelijk*, *Bevolking en gezin*, 1973, blzz. 133-156.

¹⁹ Het hoofdrapport van dit onderzoek verscheen als dissertatie van Moors, H. G. *Child spacing and family size in the Netherlands*, Leiden 1974.

²⁰ *Onderzoek gezinsvorming, mei 1974, Maandstatistiek bevolking en Volksgezondheid*, december, 1974, blzz. 366-377.

4. Geboorte-intervallen als instrument voor analyse

4.1. Inleiding

In de sociale wetenschappen bestaat van oudsher de neiging om menselijk gedrag onder te brengen in typen. Dergelijke pogingen maken, wanneer ze lukken, de maatschappij voor de onderzoeker doorzichtiger, en geven vaak de gelegenheid tot extrapolatie. Ook voor wat betreft gezin en vruchtbaarheid zijn en worden dergelijke pogingen ondernomen¹.

Een van de bekendste typologieën in Nederland is die van Hofstee². Bij de verklaring van de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking, en dan specifiek zoals veroorzaakt door de daling van de vruchtbaarheid introduceert hij verschillende cultuurpatronen. De mate waarin en het tijdstip waarop verschillende bevolkingsgroepen in de westerse wereld gaan deelnemen aan de overgang van het cultuurpatroon dat men als traditionalistisch kan aanduiden naar het modern-dynamisch patroon, wordt volgens Hofstee als verklaringsmogelijkheid voor het verschil in sociaal gedrag in de regel onderschat. Hij stelt: «Het essentiële verschil tussen beide cultuurpatronen ligt mijns inziens in de houding ten aanzien van verandering. In het traditionalistisch cultuurpatroon ligt de norm voor het beoordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Alles moet gebeuren zoals het altijd is gebeurd.»

In het modern-dynamisch cultuurpatroon wordt verandering in principe positief gewaardeerd. De modern-dynamische mens gelooft in de mogelijkheid van verbetering door verandering en is bereid de mogelijkheden tot verandering, die kunnen worden geboden om hun waarde te onderzoeken³.

De hier aangehaalde typologie is een macro-benadering van het vruchtbaarheidsgedrag. In hoofdstuk 10 komen wij er nog op terug. Behalve deze, en soortgelijke typologieën is het ook mogelijk zich te bedienen van meer micro-gerichte typologieën. Doorgaans staan dergelijk typologieën dicht bij het menselijk gedrag. De onderzoekseenheden zijn meestal individuen, en niet culturele stromingen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de Amerikaanse literatuur waar veel aandacht wordt besteed aan de «planning status» van echtparen. Aan deze typologieën zullen wij in paragraaf 4.3 aandacht besteden.

Geboorte-intervallen zijn een instrument om het tempo van de vruchtbaarheid aan te geven. De typologie die wij zullen presenteren, en waarmee – in aangepaste vorm – de volkstellingsgegevens zullen worden bezien, is gebaseerd op mogelijk relaties tussen geboorte-intervallen.

Die typologie zullen wij weergeven in paragraaf 4.4. Hiertoe is het ons inziens eerst noodzakelijk om kort stil te staan bij andere mogelijkheden van weergeven van het tempo van de vruchtbaarheid om de voordelen van een benadering via geboorte-intervallen duidelijk te doen zijn. Wij zullen dit doen in de volgende paragraaf.

In tijden en/of gebieden waar de vruchtbaarheid betrekkelijk laag is, bijvoorbeeld met een gemiddeld kindertal van 2 à 3, en waar de spreiding rond dit gemiddelde niet al te groot is, kunnen toch schommelingen in het geboortecijfer te zien zijn. Deze – korte termijn – fluctuaties worden dan veroorzaakt door het tempo waarin zich die vruchtbaarheid manifesteert⁴. In de demografie zijn tal van instrumenten en methoden bekend om dit tempo in beeld te brengen⁵.

Een van de methoden is het werken met geboorte-intervallen. Sommige auteurs, als Brass en Thompson, zien veel in deze wijze van benaderen, anderen minder⁶. Het zou in dit verband te ver voeren om hier al te uitvoerig bij

4.2. Het geboorte-interval en het tempo van de vruchtbaarheid

stil te staan. De geïnteresseerde zij hiervoor verwezen naar het interimrapport. Eén uitzondering willen wij in dit verband maken, namelijk voor de kritiek van Masnick, die tamelijk volledig weergeeft wat zoal tegen geboorte-intervallen wordt ingebracht. Masnick zet in zijn dissertatie uiteen welke zijn bezwaren zijn tegen de analyse van geboorte-intervallen als maat voor het tempo van de vruchtbaarheid⁷. Hij steunt daarbij vooral op het werk van Sheps c.s., Henry, Dandekar en Potter⁸. Allereerst stelt hij dat verschillende cohorten nauwelijks met elkaar vergeleken kunnen worden, omdat: «each birth has taken place for the group as a whole over the entire reproductive age range». Hiermee bedoelt hij dus te zeggen dat vrouwen hun N^o geboorte op ieder tijdstip binnen hun reproductieve geschiedenis kunnen krijgen, met de nodige gevolgen voor de intervallengte. Hier preludeert hij al op de opmerkingen over de variantie, die later in dit hoofdstuk uitvoeriger aan de orde komen. Bovendien kunnen, aldus Masnick, twee cohorten gemiddeld hetzelfde tweede interval hebben, terwijl het ene er een is met bijvoorbeeld korte intervallen en vroege geboorte en het andere een met korte intervallen en late geboorte.

Hij concludeert op grond van deze overwegingen dat: «Birth intervals lose sight of the age patterns of childbearing, and therefore are not a valid index of the aspects of tempo».

Vervolgens besteedt Masnick aandacht aan het zogenaamde «truncation effect», voornamelijk ontleend aan Sheps c.s. Globaal gesteld komt dit effect hierop neer dat gemiddelde intervallen voor recentere cohorten per definitie korter zijn dan voor minder recente. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat vrouwen die langere intervallen zouden hebben gehad (om welke reden dan ook) een kortere bijdrage leveren bij de berekening van het gemiddelde, dan zij zouden hebben gedaan wanneer de berekening later zou zijn gemaakt.

Een klein voorbeeld ter illustratie van dit effect. Stel dat men over twee huwelijkscohorten beschikt, het ene heeft een duur van vijf jaar, het andere een van tien. Alle vrouwen in deze cohorten zijn steriel. Het gemiddelde eerste interval is dan uiteraard bij het eerste cohort vijf jaar en bij het tweede tien. Omdat een zeker percentage steriele echtparen een gegevenheid is, terwijl er bovendien een zeker percentage subfecunden voorkomt, werkt dit tijds-effect, zij het natuurlijk minder extreem, door bij berekening van gemiddelden, en vergelijkingen daartussen.

Hierop voortbordurende komt Masnick dan op de algemene onhanteerbaarheid van mate van centrale tendentie in dit verband. «The main reason why intervals do not work is the fact that even in a homogeneous group of women, the distribution of intervals shows wide variability in individual achievements in childspacing, so much so that measures of central tendency such as the arithmetic mean provide indices that cannot be taken as «representative» of the group of women as a whole». Ter adstructie van deze bewering besteedt hij zowel aandacht aan de variantie in geboorte-intervallen bij afwezigheid als bij aanwezigheid van contraceptie. «Let us operationalize variability in terms of the variance. For the variance in birth intervals among a group of women to be a minimum factors responsible for delaying childbearing should be absent or at a low level. These factors include: (1) contraceptive usage, (2) foetal mortality both spontaneous and induced, (3) instability sexual unions and (4) marked subfecundity». Masnick maakt dan gebruik van gegevens van Henry en Dandekar. Bij deze populaties waar geen gebruik van anticonceptie verondersteld werd, bleek toch een aanzienlijke variantie.

Henry gaf hiervoor zelf drie mogelijke verklaringen, te weten:

- (1) The length of time that elapsed between the previous confinement and either the resumption of sexual reappearance or ovulation whichever comes last.
- (2) Variability in fecundability.
- (3) The frequency of pregnancy wastage.

De eerste factor wordt zowel door Henry als Dandekar, die het materiaal van Henry nogmaals bezag, als de belangrijkste genoemd. De verklaring die hiervoor wordt aangevoerd is de lactatie.

De volgende factor die Masnick in navolging van Henry noemt is het dalen van de fecunditeit met het klimmen der jaren. Henry citerende stelt hij dat: «It is known that the proportions sterile in a population rises algebraically with age, starting at a low level of about 3% at age 20 and reaching close to 35% at age 40, and 100% at age 50».

Masnick besluit dit gedeelte met: «In short, the role of factors other than contraception in causing differences in tempo, greatly complicates the task of analyzing and interpreting the modern fertility pattern». De belangrijkste conclusie uit het gedeelte dat gewijd is aan populaties die wel gebruik maken van anticonceptie is dat de toepassing van contraceptie en abortus provocatus, nog in hoge mate de gemiddelde lengte van de geboorte-intervallen beïnvloedt.

Hoewel zuiver analytisch bezien, en gerekend het materiaal van waaruit Masnick zijn bezwaren kenbaar maakt, zijn opmerkingen belangrijk zijn, is het toch niet noodzakelijk om eruit te concluderen dat een censusmonografie op basis van geboorte-intervallen in landen als Nederland, theoretisch gezien niet geschreven zouden kunnen worden. Gezien de probleemstelling en de verwerking van het materiaal is een aanzienlijk gedeelte van de bezwaren van Masnick voor de Nederlandse censusmonografie niet van toepassing.

In de eerste plaats is het inderdaad juist dat vrouwen van iedere leeftijd hun bijdrage leveren aan het reproductieproces van een populatie. Zoals Masnick ook zegt kan dit een vrij aanzienlijke variantie veroorzaken, omdat zoals ook al eerder gesteld oudere vrouwen nu eenmaal minder vruchtbaar zijn, dus langere intervallen hebben. Om een tweetal redenen is dit echter van minder belang in het Nederlandse geval:

A. Het aantal echtparen waarover de Nederlandse census kan beschikken is tienduizenden malen groter dan het aantal vrouwen waarover Henry en Dandekar beschikten. Hun onderzoeken hadden betrekking op slechts ongeveer 50 vrouwen. Bij het vergroten van de populatie zal de variantie alleen al hierdoor aanzienlijk dalen.

B. De huwelijkscohorten die als basis gebruikt worden voor de Nederlandse analyse, verschillen niet of nauwelijks van samenstelling naar leeftijd. Afgezien van enige daling in de huwelijksleeftijd is het huwelijkspatroon niet veel veranderd in de jaren die in de censusmonografie bestudeerd worden⁹.

Ook het tweede bezwaar, dat van de ogenschijnlijke gelijkheid van ongelijke patronen, kan worden weggenomen. Zoals Whelpton heeft opgemerkt, zijn intervallen ten opzichte van elkaar als afhankelijke variabelen te beschouwen. Echtparen kunnen op allerlei manieren reageren op een voorafgaand interval.

«Om de variantie in geboorte-intervallen van een groep vrouwen tot een minimum te beperken, moeten de factoren die verantwoordelijk zijn voor het uitstellen van geboorten afwezig of nauwelijks aanwezig zijn», is het volgende bezwaar van Masnick, wanneer hij de betreffende factoren opsomt.

Dit is gezien de grootte van de populatie van de Nederlandse census onjuist. Wanneer de factoren aanwezig zijn en van een hoog niveau, behoeft dit nog niet te betekenen dat daarmee de variantie per definitie groter wordt. Wanneer de verschillende categorieën de genoemde inwerkingen op de vruchtbaarheid op dezelfde manier ondergaan, heeft dit geen invloed op de variantie. Subfecunditeit en foetale sterfte zijn fysiologische kwesties, die naar wij aannemen niet of nauwelijks significant zullen verschillen naar sociale categorie. (Hierbij de kanttekening dat leeftijds categorieën in dit geval niet als sociale categorieën worden gezien en dat de foetale sterfte alleen de spontane sterfte omvat.) Instabiele seksuele eenheden, eenheden die ontbonden zijn, komen in het materiaal niet voor gezien de wijze van tellen. Het verschil dat dan ontstaat, is het verschil veroorzaakt door contraceptie en abortus provocatus, met andere woorden juist het verschil dat wij proberen te ontdekken.

4.3. Typologisering van vruchtbaarheidsgedrag

Bij de behandeling van het materiaal betreffende de populaties zonder anticonceptie wordt door Masnick, Henry geciteerd. Ook de door hem genoemde overwegingen zijn van weinig belang voor deze situatie. In Nederland bestaat, voor zover bekend, geen seksueel taboe na een geboorte, terwijl lactatie, als contraceptieve maatregel, nauwelijks wordt toegepast. De laatste twee factoren die Henry noemt, worden voornamelijk bepaald door de leeftijd, een factor die zoals gezegd in Nederland van minder belang is.

Ook het laatste bezwaar dat Masnick aanvoert, is van betrekkelijk weinig belang in het geval van Nederland. De percentages die hij ontleent aan Henry zijn inderdaad treffend. Helaas verzuimt hij te vermelden dat dezelfde Henry stelt dat de vruchtbaarheid tot op het 35e levensjaar nauwelijks daalt, en dan waarschijnlijk nog als gevolg van eerdere geboorten. Gezien het moderne Nederlandse huwelijkspatroom, waarbij nagenoeg iedere vrouw voor haar 30e verjaardag getrouwd is, en gezien de gewenste gezinsgrootte, kan dit verschil in fecunditeit nauwelijks als belangrijk worden aangemerkt. Dit alles wil niet zeggen dat Masnick de bestudering van geboorte-intervallen als volslagen nutteloos terzijde schuift. Om hem geen onrecht aan te doen volgt hier de conclusie van zijn beschouwing over de intervalmethode. «Before the reader carries away the impression that I think birth intervals are entirely useless to demographic research, let me set the record straight. My arguments have been directed toward those who would casually use a simple statistical summary of birth interval distributions in a small sample of mothers, with the entire focus on average values, in attempting to observe complex patterns of short run fluctuations in cohort fertility.

Op tal van manieren heeft men in sociaal-demografische onderzoeken getracht vruchtbaarheid te typologiseren. Het meest eenvoudig is het om te kijken naar het gerealiseerde kindertal, hetzij op het moment van telling, hetzij na beëindiging van de vruchtbare periode van een cohort. Ook wordt wel gewerkt met «gewenst», «verwacht», of «ideaal» kindertal, zulks om met enige zekerheid uitspraken te kunnen doen over het toekomstig verloop van de vruchtbaarheid van respondenten in survey-onderzoek¹⁰. In het vervolg van dit hoofdstuk zullen wij aan deze wijze van operationaliseren verder geen aandacht besteden. Wij zullen ons beperken tot typologieën van planningsgedrag en een typologie gebaseerd op verschillen in intervallengte.

Omdat anticonceptie de factor is die voor het belangrijkste deel verantwoordelijk is voor variantie in de vruchtbaarheid, behoeft het geen verwondering te wekken dat het anticonceptiegedrag een belangrijk criterium vormt bij het ontwikkelen van typologiserings van vruchtbaarheid.

In de GAF-studies en de Princeton-studies werd het anticonceptiegedrag gekoppeld aan de kindervens. Eerst werd een onderscheid gemaakt tussen een aantal respondenten waar het gewenste kindertal overschreden was, en een aantal respondenten waar dit niet het geval was. De respondenten die hun gewenste kindertal overschreden hadden werden geacht te vallen onder de categorie «excess fertility». De overige respondenten kunnen worden verdeeld in vier planningscategorieën, te weten: «quasi planned», «partly unplanned», «partly planned» en «completely planned». De respondenten die vielen binnen de categorie van de quasi-planners, hadden nooit anticonceptie toegepast, maar hadden hun gewenste kindertal niet overschreden. Zij die zonder succes anticonceptie hadden toegepast in een of meer geboorte-intervallen maar ook hun gewenste kindertal niet hadden overschreden werden partly-planners genoemd. Partly unplanned waren zij die geen anticonceptie hadden toegepast in één of meerdere intervallen (maar niet in alle), en hun gewenste kindertal niet overschreden hadden. Zij die met succes anticonceptie hadden toegepast in alle intervallen waren «completely planned».

De auteurs van de genoemde studies kenden aan de typologie een voorstellende waarde toe, omdat in de eerste plaats de verschillende categorieën en verschillende kindertallen gerealiseerd bleken te hebben en in de tweede plaats de kans op verschillen naar kindertal in de toekomst varieerde. Tegen

de typologisering kunnen verschillende bezwaren worden ingebracht. Een eerste bezwaar is de naamgeving. De mate waarin men zich op effectieve wijze van anticonceptie bedient is kennelijk het belangrijkste indelende criterium geweest.

Impliciet wordt hiermee aangenomen dat echtparen die, om welke reden dan ook, hun gewenste kindertal zo snel mogelijk willen realiseren, en daarom geen gebruik maken van anticonceptie, niet of slechts «quasi» plannen.

Een tweede bezwaar dat kan worden aangevoerd is het niet expliciet maken van de plaats van sub- en non-fecunden. Echtparen die verminderd vruchtbaar zijn (geworden) en toch (nog) kinderen wensen, zullen geen anticonceptie gebruiken. De kans dat zij hun gewenste kindertal overschrijden is echter zeer klein. Het is onduidelijk waar deze echtparen geplaatst dienen te worden in een dergelijke typologie. Het ontbreken van een categorie «subfecund» is voor een deel toe te schrijven aan het materiaal op grond waarvan de typologie tot stand kwam. Het betrof hier het materiaal van de Princeton Study. De Princeton Study was zodanig opgezet dat slechts die vrouwen in het respondentenbestand voorkwamen die twee kinderen hadden. Non-fecunditeit kwam dus in het bestand niet voor, en subfecunditeit in mindere mate. Gezien echter het feit dat ongeveer 8% van alle echtparen steriel is en ongeveer 12% moeilijkheden heeft met het realiseren van de gewenste vruchtbaarheid, menen wij dat een categorie «subfecunden» in een typologisering van vruchtbaarheidsgedrag onmisbaar is.

Een derde bezwaar is dat het aanwezig kindertal geen criterium vormt, maar slechts het gewenste kindertal. Dit betekent theoretisch dat de categorie «excess fertility» alle pariteiten kan bevatten, variërend van echtparen die geen kinderen wensten en er één kregen tot echtparen die tien kinderen wensten en er elf kregen. Dit bezwaar geldt in gelijke mate voor de categorie «completely planned».

Een volgend bezwaar is dat de inschakeling van respondenten sterk afhankelijk is van het moment van onderzoek, gerelateerd aan de huwelijksduur van de respondenten. Naarmate de huwelijksduur langer wordt heeft men meer kans om te vallen binnen de categorie «excess fertility».

Het belangrijkste bezwaar dat tegen de typologie kan worden ingebracht is het indelingscriterium gewenst kindertal. Voor een deel zijn ook de hiervoor genoemde bezwaren hierop terug te voeren. Kinderwensen zijn niet stabiel. Zoals bekend variëren zij onder meer met de huwelijksduur. Het hebben van kinderen beïnvloedt de wens tot het hebben van nog meer kinderen. Bovendien is het uiterst moeilijk om te bepalen of aanwezige kinderen gewenst zijn of niet. Respondenten zullen er niet snel toe komen om een kind als ongewenst te bestempelen, deels uit rationalisatie achteraf, deels omdat het niet sociaal geaccepteerd is om een kind dat dan bestaat, een naam heeft, en dergelijke als het ware weg te wensen. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen wordt in onderzoek vaak een indirecte wijze van benadering gekozen om te bepalen of een kind ongewenst is. Men vraagt dan of men anticonceptie gebruikte op het moment dat men zwanger raakte. Als dit inderdaad het geval blijkt te zijn, wordt aangenomen dat het kind ongewenst is. Deze benadering gaat aan een aantal, toch wel belangrijke, zaken voorbij.

Uit de literatuur is bekend dat het voorkomt dat mensen opzettelijk/onopzettelijk verzuimen voorzorgsmaatregelen te nemen, wanneer mag worden aangenomen dat de kans op zwangerschap aanwezig is. Als reden hiervoor wordt de discrepantie tussen objectieve mogelijkheid en subjectieve wenselijkheid van een geboorte aangegeven. Hierbij spelen vragen mee zoals: wat is het anticonceptiegedrag van de man wiens vrouw de pil gebruikt, of wat is het anticonceptiegedrag van de vrouw wier man «oppast» of condoms gebruikt¹¹. Het middel dat men kiest, heeft zowel door de «use effectiveness» als door de «means effectiveness» invloed op een indeling die in wezen gedragswetenschappelijk is. Bovendien veronderstelt de benaderingswijze dat een ongewenste zwangerschap hetzelfde is als een ongewenste geboorte en een ongewenst kind. In de praktijk blijkt dit in het geheel niet hetzelfde te zijn. Zoals ook al is aangegeven in noot 11 kan zelfs het gewenst zijn van een

zwangerschap niet met zekerheid worden vastgesteld. Soms blijkt bovendien dat ongewenste zwangerschappen leiden tot gewenste geboorte, en dat gewenste zwangerschappen kunnen leiden tot ongewenste kinderen. Een interessant voorbeeld in dit verband is te vinden in het eerder aangehaalde onderzoek van A. W. Mante. In dit onderzoek worden onder andere vrouwen bij wie een abortusverzoek is gehonoreerd vergeleken met vrouwen waar dat niet is gebeurd. Het blijkt dan dat een gedeelte van de vrouwen wier abortusverzoek niet is gehonoreerd blij zijn dat de zwangerschap is uitgedragen. Het betreft hier dus een voorbeeld van duidelijk ongewenste zwangerschappen die uiteindelijk hebben geresulteerd in kinderen die in ieder geval niet (meer) als ongewenst worden gepercipieerd. Ook het omgekeerde is mogelijk. Soms blijkt dat een conceptie niet ongewenst was door bijvoorbeeld de vrouw, maar dat toen zij zwanger bleek de verwekker verdween o.i.d. In dit geval kan een gewenste zwangerschap leiden tot ongewenste geboorten. Hierbij zien wij af van kinderen die «tegen blijken te vallen».

Om een aantal van de bezwaren die wij weergeven ten aanzien van de typologisering van vruchtbaarheidsverschillen door middel van planningsgedrag te ondervangen, en met name die ten aanzien van de prognostische waarde, hebben wij een typologisering geconstrueerd welke gebaseerd is op het resultaat van de anticonceptie en (on)vruchtbaarheid, zoals dit zich manifesteert in de lengte van geboorte-intervallen, daarbij mede uitgaande van het gegeven dat geboorte-intervallen ten opzichte van elkaar als afhankelijke variabelen zijn te beschouwen.

4.4. Het geboorte-interval in de definiëring van patronen van gezinsopbouw

Reeds in het beginstadium van het project geboorte-intervallen is getracht het vruchtbaarheidsgedrag met behulp van de intervallengten te typologiseren¹². De uitspraak van Whelpton¹³ dat intervallen ten opzichte van elkaar als afhankelijke variabelen zijn te beschouwen, en diens argumentatie hiervoor, werkte zeer intrigerend. Immers, in feite komt het hierop neer, dat wanneer men maar weet wat de lengte van het eerste interval is, men met vrij grote zekerheid iets over de lengte van het tweede interval kan zeggen en vice versa, enzovoort. Een belangrijk voordeel zo op het eerste gezicht was verder dat een dergelijke typologie gebaseerd zou zijn op gebleken gedrag, en dat individuen of echtparen die eenmaal in één van de typen zouden zijn ingedeeld niet meer konden veranderen van type. Aan deze bewering ligt de premisse ten grondslag dat echtparen zich enigszins consistent gedragen in hun vruchtbaarheidsgedrag. Vanuit de gedragstheorie is dit niet zo eigenaardig, gezien het feit dat een ongeplande zwangerschap of geboorte als «bestrafing» ervaren zal worden, en dat individuen de neiging vertonen bestraffingen te vermijden en «beloningen» te zoeken¹⁴. Het niet krijgen van ongewenste kinderen of zwangerschappen kan dan als «beloning» worden aangemerkt. Hier schuilt wel een addertje onder het gras. Het gedrag dat men dient te ontwikkelen is wat wel genoemd wordt «vermijdingsgedrag». Zoals wel eens wordt gezegd moet men iets onaangenaams doen om iets te vermijden, waarvan men niet weet dat het zou gebeuren wanneer men de handeling achterwege had gelaten. De «beloning» bestaat dus bij vermijdingsgedrag uit het achterwege blijven van een waarschijnlijke bestrafing¹⁵. Wellicht kan dit soms tot conflicten leiden tussen proximale en distale doelen, waarbij het maar de vraag is welk doel op een gegeven moment het meest gedragsbepalend is¹⁶.

Bovengenoemde overwegingen, gecombineerd met de dimensies van anticonceptiegebruik, welke wij behandelden in hoofdstuk 2, gaven ons aanleiding tot de constructie van een typologie.

Allereerst moeten de echtparen worden bepaald die er niet in slagen, zonder gebruik van anticonceptie, het gewenste kindertal te realiseren. Dit kan worden veroorzaakt door een afwezige of verminderde natuurlijke vruchtbaarheid van een of beide echtelieden, of door een hoge «pregnancy wastage». Tenminste 10% van alle voor de eerste maal gehuwden moet tot deze categorie worden gerekend. Het is wenselijk deze echtparen expliciet in

een typologisering van vruchtbaarheidsgedrag op te nemen, hoewel men zich kan afvragen of hier wel gesproken kan worden van een «patroon van gezinsopbouw».

Deze echtparen worden immers geconfronteerd met factoren van fysiologische aard, en dragen er zelf niet toe bij dat een bepaald patroon wordt gevolgd (subfecunditeitspatroon). Wanneer we ons verder bepalen tot de echtparen met een normale natuurlijke vruchtbaarheid, moet eerst een onderscheid worden gemaakt naar de wens tot toepassen van anticonceptie. Bij onderzoek geeft een aantal mensen te kennen geen anticonceptie te willen toepassen, nu, noch in de toekomst. Als reden hiervoor worden veelal argumenten van religieuze aard genoemd. Deze categorie welke enkele tientallen jaren geleden betrekkelijk groot van omvang was, is vooral in de laatste jaren steeds kleiner geworden. Voor wat betreft de fertiliteit van deze echtparen kan worden aangenomen dat deze hoog zal zijn, en zal verlopen via korte intervallen (traditioneel patroon). Resteren nu de echtparen welke nu of in de toekomst anticonceptie (zullen gaan) toepassen. Een volgende onderscheiding, namelijk die naar effectiviteit van de toepassing, geeft aanleiding tot een volgend patroon. Binnen deze categorie vallen de mensen die hoewel zij door het toepassen van anticonceptie hun vruchtbaarheid naar wens zouden kunnen doen verlopen, hetzij door de ineffectiviteit van het gekozen middel, hetzij door inadequaat gebruik van een effectief middel, hier niet in slagen. Blijkens Amerikaans onderzoek maakte deze categorie in 1965 ongeveer 40% van het aantal echtparen uit. Deze tendens bleek ook in Nederland. Er bestaan echter aanwijzingen dat dit patroon van gezinsopbouw de laatste jaren in betekenis afneemt. Uiteraard is dit voor een belangrijk deel te verklaren door het op de markt komen van betere anticonceptie, toenemende mogelijkheden tot contraceptieve sterilisatie en verruiming van de mogelijkheden tot abortus provocatus. De echtparen die binnen dit patroon van gezinsopbouw vallen, zullen een hogere vruchtbaarheid hebben dan zij wensen, dus waarschijnlijk een hogere vruchtbaarheid dan het algemeen gemiddelde, en kortere intervallen (hedonistisch patroon).

De laatste dimensie die wij eerder noemden is het tijdstip waarop men begint met het toepassen van effectieve anticonceptie. Deze dimensie geeft aanleiding tot het onderscheid in de drie resterende patronen van gezinsopbouw.

Een vrij veel voorkomend patroon van gezinsopbouw bestaat uit een (zeer) kort eerste interval, gevolgd door een (zeer) lang tweede. Het tweede interval kan dan worden gezien als reactie op het eerste, dat ongewenst kort was. Het is te verwachten dat de frequentie van dit patroon in de laatste jaren aan betekenis heeft ingeboet, gezien de genoemde verruimingen op het gebied van geboortenverhinderingsmiddelen. Deze veronderstelling wordt ondersteund door het teruglopen van het aantal «gedwongen huwelijken». Echtparen welke vallen binnen dit «reactiepatroon» zullen voor wat betreft hun vruchtbaarheid nauwelijks afwijken van het algemeen gemiddelde. Het is te verwachten dat een belangrijk gedeelte van de echtparen welke vroeger in deze categorie gevallen zouden zijn zich nu bevindt in de volgende categorie (reactiepatroon).

Deze categorie was tot voor kort de meest gebruikelijke. Het patroon bestaat hieruit dat men pas overgaat tot het toepassen van effectieve anticonceptie wanneer het gewenste kindertal bereikt is. In de angelsaksische literatuur wordt dit als «number planning» omschreven. Tussen de (gewenste) geboorten wordt niet of nauwelijks anticonceptie toegepast. De vruchtbaarheid van deze categorie echtparen zal overeenkomen met het algemeen gemiddelde. Dit geldt ook voor de lengte van hun geboorte-intervallen. Er bestaan aanwijzingen dat dit patroon de laatste jaren minder vaak gaat voorkomen. Dit wordt veroorzaakt door een verschuiving naar ons laatste patroon van gezinsopbouw (rationeel patroon I).

Bij dit patroon begint men reeds in het begin van het huwelijk met effectieve toepassing van anticonceptie. De echtparen die binnen dit patroon van gezinsopbouw vallen, bezien kinderen binnen een heel scala van andere za-

ken zoals het blijven werken van de vrouw, de aanschaf van dure goederen zoals huizen, automobielen en dergelijke. Dit patroon waar de vruchtbaarheid lager ligt dan het gemiddelde en de intervallen langer zijn schijnt steeds meer voor te komen. Echtparen welke gewenst kinderloos zijn vallen eveneens binnen deze categorie, hoewel misschien in de toekomst aan te bevelen is deze echtparen in een aparte categorie onder te brengen, gezien het steeds frequenter voorkomen van gewenste kinderloosheid (rationeel patroon II).

Tot op dat moment was de typologie niet meer dan een theoretische constructie. Doordat Heeren en Moors zo vriendelijk waren het materiaal van «Gezinnen in Groei» ter beschikking te stellen, was het mogelijk om na te gaan in hoeverre de constructie ook voldeed in de praktijk¹⁷. Enkele van de belangrijkste bevindingen waren de volgende: «Voor Nederland is komen vast te staan dat de gereformeerden een meer traditioneel standpunt innemen dan de katholieken. Wij menen echter dat beide categorieën, zij het dan in verschillend tempo, vanuit het traditionele patroon zich steeds meer zullen gaan bewegen in de richting van één der rationele patronen¹⁸. «Voor de lagere sociale lagen menen wij een trend te kunnen constateren van een traditioneel of hedonistisch patroon naar het eerste rationele patroon. Het feit dat het percentage «number planners» in de lagere sociale lagen het hoogst is, ondersteunt deze hypothese.»

De typologie is verder geoperationaliseerd en toegepast in het landelijke onderzoek geboortepatroon. Moors merkt in dit verband op: «In view of fact that the classification is based on a relatively short observation period, it is relevant to analyse to what extent the classification has had a predictive value for the current and expected number of children at the time of the interview, particularly among the oldest cohort.» «In view of the fact that the eventual family size is realized to an important extent after ten years of marriage, the family planning classification will probably explain about 30 percent of the variations in completed family size. However, arguments can also be advanced in favour of the propositions that this percentage will be higher for young cohorts, because these conform more strongly to the propositions on which the classification is based»¹⁹.

Ook in internationaal verband is de waarde van de typologie onderwerp van discussie geweest²⁰.

Ten slotte is door Moors de typologie toegepast op NOVOM-materiaal. Zijn conclusies dienaangaande zijn de volgende:

«De op basis van ontwikkeling in de afzonderlijke gezinsplanningpatronen geschatte huwelijksvruchtbaarheid laat voor de huwelijken gesloten in de periode 1963 tot en met 1973 een geleidelijke daling zien van 27%. Deze daling is grotendeels toe te schrijven aan veranderingen in het vruchtbaarheidsniveau van de afzonderlijke patronen (20%). De betekenis van veranderingen in de frequentie waarmee de patronen voorkomen, is beduidend geringer (7%).

De oorspronkelijke propositie dat de vruchtbaarheid per patroon een stabiel karakter zou vertonen bleek alleen te gelden voor het subfecunditeitspatroon en het traditioneel patroon, beide sterk biologisch bepaald. Het meest opvallend was hierbij de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in het hedonistisch patroon in de huwelijkscohorten na 1967. Verondersteld wordt dat dit patroon in sterke mate van karakter is veranderd onder invloed van het voorkomen van abortus provocatus. De vertraagde gezinsopbouw van het «rationeel 2 patroon», op de eerste plaats veroorzaakt door het uitstel van het eerste kind, komt duidelijk tot uiting. Omdat het ook met name dit patroon is dat in de tijd sterk in betekenis is toegenomen (van 8 naar 25%), kan worden gesteld dat het «rationeel 2 patroon» van overwegende invloed is geweest op de daling in de huwelijksvruchtbaarheid voor de cohorten 1963 tot en met 1973. Deze daling komt nauw overeen met recente CBS-projecties.

Het totaal overziende moet worden vastgesteld, dat afgezien van het subfecunditeitspatroon en het traditionele patroon in de toekomst met een ver-

dere daling van de patroon-specifieke vruchtbaarheid rekening moet worden gehouden. Een voortgaande toename van het rationeel 2 patroon ligt daarbij eveneens in de lijn van de verwachtingen²¹.»

4.4. Besluit

Zoals blijkt heeft de typologie een aantal voordelen. Het belangrijkste voordeel is dat men de indeling baseert op resultaten van gedrag, zoals die te zien zijn in de intervallengte. Wanneer men de intervallengte als inde- lingscriterium hanteert, betekent dit dat respondenten niet meer van categorie kunnen veranderen wanneer zij eenmaal ingedeeld zijn. Verschillen in wensen in de tijd en/of tussen echtelieden kunnen niet meer van invloed zijn op de indeling. Natuurlijk kan men wijzen op het soms inconsistente gedrag van mensen ten aanzien van hun vruchtbaarheid, waardoor zij een vruchtbaarheidspatroon ontwikkelen dat niet overeenkomt met het te verwachten gedrag op grond van de eerste twee intervallen; voor prognostische doeleinden maakt dit echter niet zo veel uit, en bovendien is het zoals ook blijkt uit het werk van Whelpton veel waarschijnlijker dat mensen niet inconsistent handelen ten aanzien van hun vruchtbaarheid dan wel.

Een ander voordeel is het feit dat subfecunden expliciet zijn opgenomen in de typologie. Zoals eerder gesteld betreft het hier een categorie mensen die gezien de frequentie waarmee zij in de populatie voorkomen van groot belang zijn bij vooruitberekeningen.

Behalve dan voordelen heeft de typologie ook een aantal duidelijke nadelen. Die nadelen blijken ook uit het aangehaalde artikel van Moors betreffende het NOVOM-materiaal²¹. Een eerste bezwaar tegen de typologie is dat ook deze zich niet richt op, of althans geen rekening houdt met het aanwezige kindertal. Zoals al eerder betoogd kunnen mensen op volkomen rationele gronden een kindertal prefereren dat de meeste mensen in onze tijd als irrationeel bestempelen. Dit bezwaar wordt ons inziens gecompenseerd door het belangrijkste voordeel van de typologie, de prognostische waarde.

Een tweede bezwaar is het risico van verkeerde indeling van respondenten. De typologie is gebaseerd op huwelijksdata. Een eerste interval wordt als kort of lang geïnterpreteerd afhankelijk van het tijdsinterval tussen de datum van huwelijksluiting en de eerste geboorte. Gedurende lange tijd is dit een goed criterium geweest. Immers, regelmatig voorechtelijk geslachtsverkeer was maatschappelijk ongewenst en vond ongetwijfeld minder frequent plaats dan thans het geval is. Op het ogenblik is voorechtelijk geslachtsverkeer naar alle waarschijnlijkheid meer regel dan uitzondering. Dit betekent dat de risicoperiode eerder begint dan wordt gesuggereerd door de datum van huwelijksluiting. De indruk bestaat dat steeds meer paren de datum van huwelijksluiting voor een belangrijk deel laten afhangen van het moment waarop zij kinderen wensen. Het risico bestaat dan dat mensen die in wezen een seksueel gedrag ontwikkelen dat aanleiding zou zijn om te vallen onder «rationeel 2», nu in andere categorieën worden geplaatst, waar zij gezien het in het verleden, voor de huwelijksdatum, ontwikkelde gedragspatroon, niet thuishoren.

Naarmate een dergelijk gedragspatroon meer gebruikelijk wordt, vermindert de prognostische waarde van de typologisering. Hoewel dit een ernstig bezwaar genoemd kan worden is het toch de vraag of het op korte termijn ondervangen kan worden. De sociaal-demografische onderzoekspraktijk schijnt wat achter te lopen bij de veranderende seksuele moraal, en er nog impliciet van uit te gaan dat huwelijk, seksualiteit en kinderen krijgen (in die volgorde) onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het is aan te bevelen dat in de toekomst niet alleen gehuwden ondervraagd worden of dat, wanneer men toch kiest voor gehuwden als respondentencategorie, men niet de huwelijksdatum als begin van het eerste interval ziet, maar het moment waarop de risicoperiode geacht wordt te zijn begonnen, dat is het moment waarop sprake was van regelmatig geslachtsgemeenschap.

Hiermee eindigt het eerste gedeelte van deze monografie. In het tweede gedeelte zal gebruik worden gemaakt van een aangepaste versie van de typologie. Dit is noodzakelijk gezien het ontbreken van inzicht in het anticon-

ceptiegebruik in het volkstellingsmateriaal. De vraag is dan of de typologie die in het vervolg zal worden gepresenteerd nog wel vergelijkbaar is met die welke in het voorafgaande werd gepresenteerd. Waarschijnlijk is dit nog maar ten dele het geval. Niettemin menen wij dat één of andere typologisering van de patronen van vruchtbaarheidsgedrag noodzakelijk is, en dat daarom een aangepaste versie in deze monografie wel op haar plaats is.

Tegen de naamgeving van de typen van gezinsopbouw, zoals die in het voorafgaande zijn weergegeven bestaan nogal wat bezwaren, zoals ook is gesteld onder noot 18. Om deze reden en ook omdat de typologie is aangepast voor deze monografie, is ervan afgezien om de naamgeving in het vervolg van de monografie aan te houden. Het zou mogelijk zijn geweest om nieuwe namen te creëren. Dit leek ons echter gezien de grote kans op verwarring niet verstandig. Wij hebben daarom besloten de patronen eenvoudig te nummeren. Weliswaar brengt dit enig ongemak voor de lezer met zich mee. Niettemin leek ons dit beter dan de kans op verwarring van verschillende typologieën te vergroten. De operationalisatie van de verschillende typen is weergegeven in paragraaf 5.2.

Noten

¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld de dissertatie van Leeuwen, L. Th. van. Het gezin als sociologisch studie object, Wageningen 1976. Vooral in hoofdstuk 4, theoretische ontwikkelingen in de gezinssociologie gedurende de periode 1945-1968 (blz. 132-232) worden vele benaderingswijzen van «het gezin» weergegeven.

² Rond die typologie heeft zich tussen Hofstee en Van Heek een boeiende discussie afgespeeld betreffende de verklarende waarde van het geboortenniveau van de katholieken voor het Nederlandse geboortecijfer. Een overzicht van het verloop van deze discussie, waarin zich ook andere auteurs hebben gemengd, wordt gegeven in het interimrapport blz. 45-60.

³ Hofstee, E. W. De groei van de Nederlandse bevolking, Drift en Koers, Assen 1962, blz. 13-85, blz. 42-43.

⁴ Door verschillende auteurs is dit uitgewerkt. Voor Nederland kan men de bewering geïllustreerd zien in de eerder aangehaalde CBS-publicatie: Huwelijksvruchtbaarheid, een cohort-analyse, 1937-1971, Den Haag, 1974. Voor Engeland wordt een goed voorbeeld gegeven door Farid, S. M. On the tempo of childbearing in England and Wales, Population Studies, 1974, blz. 69-85.

⁵ Brass, W. en Cillor, K. Report on population data needs and the use of such data in demographic and social analysis, Strassbourg 1971, 2nd. European Population Conference.

Thompson, J. H. Birth spacing data: the new needs, Strassbourg 1971, 2nd. European Population Conference.

⁶ In het interimrapport is hieraan vrij uitvoerig aandacht besteed (hoofdstuk 4). Belangrijk is het werk van Ryder, N. B. The emergence of a modern fertility pattern, in Behrman, S. et al. (eds) Fertility and family planning, a world view, Ann Arbor 1969, Zie verder het interimrapport.

⁷ Masnick, G. S. Observing the modern fertility pattern, Brown University, 1970 (unpublished dissertation).

⁸ Dandekar, K. Intervals between confinements, Eugenics Quarterly, 1959, blz. 180-186.

Dandekar, K. Analysis of birth intervals of a set of Indian women, Eugenics Quarterly, 1963, blz. 73-78.

Henry, L. Intervals between confinements in the absence of birth control, Eugenics Quarterly, 1958, blz. 200-211.

Henry, L. Some data on natural fertility, Eugenics Quarterly, 1961, blz. 81-91.

Potter, R. G. Birth intervals, structure and change, Population Studies, 1963, blz. 155-166.

Potter, R. G. et al. A case study of birth interval dynamics, Population Studies, 1965, blz. 81-96.

Sheps, M. C. An analysis of reproductive patterns in an American isolate, Population Studies, 1965, blz. 65-79.

Sheps, M. C. en J. C. Ridley. Public health and population change, Pittsburg, 1965.

Sheps, M. C. et al. Problems of birth interval analysis in survey data, Journal of the American statistical association, 1971.

Srinivasan K. A probability model applicable to the study of interlute birth intervals and random segments of the same, Population Studies, 1967, blz. 63-70.

⁹ Weliswaar is de huwelijksleeftijd gedaald, maar gezien het geringe aantal kinderen heeft dit waarschijnlijk nauwelijks tot verschillen geleid.

¹⁰ Overigens is de prognostische waarde van dergelijke begrippen niet altijd even groot. Zie bijvoorbeeld:

Ryder, N. B., en Ch. F. Westoff, Relationship among intended, expected, desired and ideal family size: United States 1965, Population Research, blz. 1-7, 1969.

Heise, D. R., Separating reliability and stability in test-retest correlation, American Sociological Review, 1969, vol. 34, blz. 93-101.

¹¹ Zie bijvoorbeeld:

Ladee, G. A. Over psychische factoren bij het falen van anticonceptie, Huisarts en Wetenschap, vol. 13, 1971, blz. 309-313.

Cochrane, S. H. en F. D. Bean. Husband-wife differences in the demand for children, Journal of Marriage and the Family, May 1976.

¹² Frijling, B. W., Enige opmerkingen betreffende de besturing van geboorte-intervallen, Utrecht 1969, Interne mededeling.

¹³ Whelpton, P. K. Trends and differentials in the spacing of birth, Demography, 1964, vol. 1, nr. 1, blz. 83-93.

Eerder duidden anderen al op deze problematiek, Mishler, E. G. en Ch. F. Westoff, A proposal for research on social psychological factors effecting fertility: concepts and hypotheses, Current research in human fertility, Milbank Memorial Fund, 1955, blz. 121-150.

¹⁴ Deze terminologie is gebruikelijk in gedragstheoretische geschriften. Voor een globaal inzicht in gedragstheorie zij verwezen naar Homans, G. C. Social Behavior, its elementary forms, Revised Edition, New York, 1974.

¹⁵ Voor een kort overzicht van «avoidance behavior» in dit verband zij verwezen naar Fabery de Jonge, I. NISSO onderzoeksrapport 12, Anticonceptiegedrag: theorie en opzet van een onderzoek bij 1200 Nederlandse vrouwen en mannen, Zeist 1975, blz. 9-23.

¹⁶ De terminologie is ontleend aan Lindenberg, S., Doelketens en voorkeursorden, in W. Arts, et al. (red). Gedrag en Structuur, Rotterdam, 1976.

¹⁷ Frijling, B. W. en H. G. Moors. Het geboorte-interval in de definiering van patronen van gezinsopbouw. Mens en Maatschappij, 1965, blz. 386-396.

¹⁸ In de voorafgaande tekst worden de patronen die eerder in deze paragraaf werden aangegeven benoemd. Achtereenvolgens werden zij: subfocunditeits-, traditioneel, hedonistisch, rationeel 1- en rationeel patroon 2 genoemd.

Tegen deze naamgeving zijn verschillende bezwaren in te brengen. Bijvoorbeeld wordt de term «hedonistisch» onaanvaardig gebruikt, en is het onderscheid in twee rationale patronen niet sterk.

¹⁹ Moors, H. G. Family Planning Patterns: an experiment in describing modern fertility trends, in B. W. Frijling (ed). Social Change in Europe, some demographic consequences, Leiden 1973, blz. 128-146.

Zie ook de dissertatie van Moors, blz. 150-170 en Moors, H. G. en G. A. B. Frinking. Analysis of family planning patterns as a new instrument of fertility prediction, Working paper, nr. 2, NIDI, Den Haag 1974.

²⁰ Simons, J. Opinions and attitudes, the interpretation of survey data on attitudes to family size. Council of Europe seminar on the implications of a stationary or declining population in Europe, Strassbourg, 1976.

²¹ Moors, H. G. Prognostische implicaties van de gezinsplanning in de eerste huwelijksjaren: het gebruik van survey-gegevens voor de schatting van de uiteindelijke gezinsgrootte. Te verschijnen in: Bevolking en Gezin, 1978.

5. Intervallen en gezinspatronen

5.1. Gemiddelde lengten van de intervallen

Bij de berekening van de gemiddelde intervallengten en bij de constructie van de intervalpatronen is gebruik gemaakt van gegevens van de laatste Volkstelling (census 1971) en cijfermateriaal van het NOVOM-onderzoek uit 1975. De gegevens zijn primair gerangschikt naar huwelijkscohorten, dus naar jaar (of periode) van huwelijksluiting en hebben betrekking op mensen die voor de eerste maal gehuwd zijn en waarvan ook nog het oudste kind in huis woont. De gemiddelde lengte van het eerste interval is berekend aan de hand van cijfers ontleend aan gezinnen met minstens één kind; de lengte van het tweede interval is van gezinnen met twee of meer thuiswonende kinderen. Het vierde interval, bijvoorbeeld, wordt evenzo berekend aan de hand van gezinnen met vier of meer kinderen.

De gemiddelde lengte van het eerste interval is voor de huwelijkscohorten van het begin van de vijftiger jaren iets kleiner geworden. Het 1950-cohort heeft een gemiddelde lengte van 20,6 maand, het 1955-cohort heeft een lengte van 19,6 maand, waarna er gedurende de 10 volgende cohortjaren een geleidelijke kleine daling tot 19 maanden zich voordoet. Na het 1965-cohort treedt een snelle daling op die grotendeels te wijten is aan het feit dat de latere cohorten met kind(eren) in 1971 geen lang interval kunnen hebben. Hetzelfde geldt natuurlijk ook, alleen in een vroeger stadium, voor de volgende intervallengten. Het tweede interval daalt reeds bij het 1964-cohort; het derde interval wordt na het 1961-cohort snel korter. De gemiddelde lengte van het vierde interval wordt al na het 1957-cohort door dit effect verstoord. Omgekeerd kan men stellen dat hoe ouder het huwelijkscohort, hoe langer de intervallengte kan zijn. De vertekening die hierdoor optreedt bij de vaststelling van de gemiddelde intervallengten kan men echter grotendeels recht trekken door het relatief kleine aantal mensen met intervallengten van zes jaar en langer niet bij de berekening te betrekken. De vergelijkbaarheid van de (vooral oudere) cohorten wordt hierdoor vergroot. Deze inperking is dan ook bij elke berekening van de intervallen toegepast.

Voor ieder interval geeft het volkstellingsmateriaal het aantal mensen aan met een intervallengte onderverdeeld in acht klassen, resp. 0 tot 6 maanden, 6 tot 12 maanden, 12 tot 18, 18 tot 24, 24 tot 36, 36 tot 48, 48 tot 60, en 60 tot 72 maanden. Bij de berekening van het gemiddelde van het eerste interval in jaren is voor de eerste klasse gekozen voor 0,42 jaar, zijnde 5 maanden. Dit is gedaan omdat kan worden aangenomen dat het kiezen van het klassemidden een te laag gemiddelde zou geven. Immers het betreft hier «gedwongen» huwelijken. Deze huwelijken worden doorgaans enkele maanden na de conceptiedatum voltrokken, en niet vlak voor de geboorte die de «oorzaak» van het huwelijk was. Voor de tweede en volgende klassen is simpelweg de middelste waarde gekozen, dus 0,75, 1,25 jaar etc. De overige intervallen zijn evenzo berekend, met uitzondering van de eerste klasse die uiteraard niet voorkomt, en de tweede klasse waar een waarde is gekozen van 1,0 jaar. Tot zover de technische toelichting bij de berekening van het gemiddelde.

Het eerste interval is beduidend korter dan de overige hier berekende intervallen; een gemiddeld verschil van rond de 13 maanden. Het eerste interval vertoonde voor de huwelijkscohorten van 1950 tot 1965 een kleine maar geleidelijke verkorting van 1,5 maand. Deze verkorting is voor een deel veroorzaakt door de percentuele toename van mensen met een interval

korter dan 7 maanden. Het huwelijkscohort-1950 bestond voor 13% uit deze groep, het cohort-1960 13,5%, en het cohort-1965 16,5%.

Het overige deel van de verkorting komt voor rekening van de vijftigerjarencohorten met een intervallengte tussen 7 en 24 maanden, te weten het 1950-cohort 52% en het 1960-cohort 57,5%.

Onderstaande tabel laat het verloop zien van de vier achtereenvolgende intervallen zoals die berekend zijn met behulp van het materiaal van de Volkstelling 1971. Bij het derde en vierde interval kan men uiteraard uitsluitend afgaan op de vroegste cohorten. Bij het eerste en tweede interval is het mogelijk het verloop van de latere cohorten te bestuderen. Niet alle huwelijkscohorten zijn weergegeven daar de resultaten van deze cohorten een gemiddelde te zien geven van de voor- en nakomende cohortjaren.

Tabel 11. Gemiddelde lengte van het 1e, 2e, 3e en 4e interval van de huwelijkscohorten vanaf 1950; in jaren. Volkstelling 1971

		Huw. Cohort				Huw. Cohort	
1e interval	1950	1,72	2e interval	1950	2,71		
	1955	1,63		1955	2,64		
	1960	1,62		1960	2,58		
	1962	1,58		1962	2,57		
	1964	1,58		1964	2,48		
	1965	1,59		1965	2,37		
	1966	1,50		1966	2,12		
	1968	1,14		1967	1,78		
		Huw. Cohort				Huw. Cohort	
3e interval	1950	2,75	4e interval	1950	2,81		
	1955	2,75		1955	2,68		
	1957	2,79		1957	2,72		
	1959	2,77		1959	2,58		
	1960	2,75		1960	2,55		
	1961	2,79		1961	2,48		
	1963	2,52		1962	2,27		
	1965	1,90		1963	2,08		

Berekening van de intervallengte van de huwelijkscohorten na 1965 geeft met behulp van het censusmateriaal een sterk vertekend beeld, doch de ontwikkeling van de intervallengte van de cohorten 1962 tot en met 1965 doen vermoeden dat latere huwelijkscohorten een verlenging van het eerste interval te zien zullen geven. Materiaal van recentere datum (NOVOM 1975) moge in deze richting wijzen. Zo laat het NOVOM onderzoek zien dat het huwelijkscohort 1963-1965 nog een gemiddelde intervallengte van 18,6 maand had, het daarop volgende 1966-1969 cohort vertoont een sterke opwaartse lijn met een eerste interval van 21,1 maand, langer dan van enig huwelijkscohort vanaf 1950. Pas de huwelijkscohorten van na 1965 beginnen met het uitstellen van de eerste geboorte (zie ook tabel 12 NOVOM intervallen).

Tabel 12. Gemiddelde lengte van het 1e, 2e en 3e interval van de huwelijkscohorten 1963-1965, 1966-1969 en 1970-1973. NOVOM 1975

Huw. Cohort	Gemiddelde lengte in jaren		
	1e interval	2e interval	3e interval
1963-1965	1,55	2,54	2,67
1966-1969	1,76	2,44	2,42
1970-1973	1,47	1,97	1,77

Van het 2e, 3e en 4e interval is het derde het langst en het tweede het kortst. Van grote verschillen is echter geen sprake. Het tweede interval is van de huwelijkscohorten 1950 tot en met 1963 geleidelijk aan gedaald van 32,5 maand tot 30,5 maand. De latere huwelijkscohorten blijven op hetzelfde niveau. Het cohort-1963-1965 met 30,5 maand, het cohort 1966-1969 met 29,3 maand (berekend in 1975, NOVOM). Ogenscheinlijk bestaat er een ruwe consensus over de duur van het tweede interval, twee en een half jaar na het eerste kind volgt het tweede (zie tabel 11). Het derde interval blijft in duur schommelen tussen 33 (1950-cohort) en 33,5 maand (1961-cohort). Het NOVOM-1975 laat dan een daling zien tot 32 maanden voor het cohort 1963-1965 en 29 maanden voor het cohort-1966-1969 (zie tabel 12).

Het vierde interval vertoont een vrij snel dalende lijn. Had het cohort 1950 nog een gemiddelde intervallengte van 33,5 maand, bij het 1960-cohort is dit interval niet langer dan 30,5 maand. Hoe recentier het huwelijksjaar, hoe korter dit interval wel moet zijn om in 1971 althans vier kinderen te hebben.

In grote trekken kan men vaststellen dat de huwelijkscohorten van 1950 tot omstreeks 1965 een verkorting van intervallengte - het derde interval als een lichte uitzondering - te zien geven. Dit duidt op een versnelling van het reproductieproces. Van de huwelijkscohorten in de tweede helft van de zestiger jaren valt alleen het uitstel (een niet geringe overigens) van het eerste kind op.

5.2. Gezinspatronen: typologie en operationalisatie

Het onderscheiden van gezinsopbouw-patronen berust op de veronderstelling dat de samenstelling van gezinnen verschillen vertonen doordat gezinnen het krijgen van kinderen elk op hun eigen wijze plannen (of niet plannen). Indien men, zoals in de onderhavige studie, niet de beschikking heeft over gegevens betreffende de eventuele toepassing van anticonceptieve methoden en technieken, noch over de sub- en infecunditeit van de huwelijkspartners (laat staan over premaritale activiteiten), kan men zich uitsluitend beroepen op intervallengten als indicators van verschillende gezinspatronen.

De in deze studie ontwikkelde geboortepatronen zijn samengesteld door de verschillende lengten van het eerste interval met de lengten van het tweede interval (en in een enkel geval nog met de lengten van het derde interval) te combineren. Het operationaliseren van de verschillende gezinspatronen naar intervallengten blijft uiteraard een betrekkelijk arbitraire zaak. Wanneer gesproken wordt over een kort, een mediair of een lang interval, dan wordt onvermijdelijk het definiëren daarvan met behulp van concrete tijdsduren een vrij subjectieve bezigheid. Het hierbij afgedrukte schema laat zien hoe hier zeven patronen zijn geoperationaliseerd.

Patroon-nummer	lengte 1e interval	lengte 2e interval	lengte 3e interval	afkorting patroon-naam naar intervallengten
1	K: 0-12 mnd.	KM: t/m 36 mnd.		K-KM
3	K: 0-12 mnd.	LO: 37+ mnd.		K-LO
2	M: 13-36 mnd.	KM: t/m 36 mnd.	KM: t/m 36 mnd.	M-KM
4	M: 13-36 mnd.	KM: t/m 36 mnd.	LO: 37+ mnd.	M-LO
5	M: 13-36 mnd.	LO: 37+ mnd.		M-LO
6	L: 37+ mnd.	KM: t/m 36 mnd.		L-KM
7	L: 37+ mnd.	LO: 37+ mnd.		L-LO

Het eerste interval wordt naar lengte gesplitst in drie verschillende tijdsduren, te weten: een kort eerste interval van 0-12 maanden (na de huwelijksluiting), een mediair interval van 13-36 maanden en een lang interval van 37 en meer maanden. Deze drie verschillende eerste intervallengten worden dan weer gesplitst naar de duur van het tweede interval, welke is onder-

scheiden in een mediair of korter interval (minder dan 37 maanden) en een lang of open interval van 37 en meer maanden. (Een open interval is een interval dat ten tijde van registratie (nog) niet met een geboorte is afgesloten.)

Van de zes mogelijke combinaties van de eerste twee intervallen is er één nog eens gesplitst, namelijk dat patroon, gekenmerkt door een mediair eerste interval én een mediair of korter tweede interval, die wordt onderscheiden in zij die een lang of open derde interval hebben (van 37 of meer maanden) en zij met een korter derde interval (tot en met 36 maanden). Deze zeven «verschillende» patronen behoeven een kort commentaar.

Wanneer ervan uitgegaan wordt dat hoe langer de eerste twee intervallen zijn hoe waarschijnlijker het wordt dat het totaal aantal kinderen in die gezinnen kleiner zal zijn, dan duiden de hier gekozen patroonnummers erop dat gezinnen die vallen in patronen met een laag nummer uiteindelijk kinderrijker zullen zijn dan gezinnen die vallen onder een hoger patroonnummer.

Onder *patroon 1* (K-KM) vallen die mensen die binnen één jaar na huwelijkssluiting hun eerste kind ter wereld brengen en binnen drie jaar hun tweede kind. Met enige zekerheid kan gesteld worden dat dit patroon voor het merendeel wordt ingevuld door huwelijkspartners die geen anticonceptionele middelen of methoden hebben gebruikt of daarin hebben gefaald. Omtrent de motieven kan men uiteraard niets zeggen, maar een grote groep uit dit patroon zal bestaan uit zogenaamde «gedwongen» huwelijken waarvan de partners – gewild of niet gewild – hun tweede kind niet uitstelden. Een zekere «traditionele» gedragswijze kan hier niet ontkend worden: als belangrijke functie van het huwelijk wordt het kinderen krijgen gezien. Vooral de kinderrijke gezinnen zullen dit patroon vullen, families met vier, vijf of meer kinderen.

Grote gelijkenis met patroon 1 vertoont *patroon 2* (M-KM). Zij verschillen echter in die zin dat het eerste kind duidelijk gepland is, al vroeg in het huwelijk. Het behelst dus voor een groot deel de mensen die, hoewel ze in staat bleken te zijn hun kinderen te «plannen», vrij kort na elkaar minstens drie kinderen wensten te krijgen, de zogenaamde «number planners»: men mag verwachten dat bij dit patroon veelal gezinnen met drie en vier kinderen voorkomen.

Tot *patroon 3* (K-LO) worden die mensen gerekend met een kort (en dus vermoedelijkerwijze niet gepland) eerste interval, waarna het tweede kind werd uitgesteld. Een soort «reactiepatroon» dus, met veel «gedwongen» huwelijken of «spijthabbers». Het is ook nog mogelijk dat het mensen betreft die heel bewust – en reeds vroeg na de huwelijkssluiting – slechts één kind willen hebben, maar het betreft dan een groep die wat omvang betreft geen rol van betekenis speelt.

In *patroon 4* (M-LO) huizen voornamelijk de mensen met twee, hooguit drie kinderen, waarvan de eerste twee reeds vroeg in het huwelijk zijn gepland. Het uitstel (afstel) van het derde kind duidt op een «rationeel» handelen: de huwelijkspartners zijn fecund gebleken en weten doelbewust en effectief anticonceptie toe te passen.

Een nog effectiever handelen kan toegeschreven worden aan mensen, die het *gezinspatroon 5* (M-LO) vertonen: waarschijnlijk het eerste kind gepland met uitstel (afstel) van het tweede kind, het één-kindsgezin dus (met eventuele «nakomertjes»). Daar er echter blijkens verschillende onderzoeken weinig gezinnen voorkomen die het voornemen koesteren om maar één kind te krijgen, moet het relatief groot aandeel van dit patroon in de totale patronenset aan andere oorzaken worden toegeschreven. Hierop zal later dieper worden ingegaan.

Patroon 6 (L-KM) herbergt die gezinnen die het kinderen krijgen weten uit te stellen tot geruime tijd na de huwelijkssluiting. Dus een wel zeer rationeel en effectief «planningsgedrag», dat geacht mag worden vooral bij latere huwelijkscohorten meer voor te komen.

Bij het laatste *patroon 7* (L-LO), vinden die mensen onderdak die men «subfecund» zou kunnen noemen: langere tijd na het huwelijk komt het eerste kind; het tweede kind laat ook op zich wachten. Een klein deel van deze

5.3. Geboortepatronen algemeen: Volkstelling 1971 en NOVOM 1975, enkele resultaten

groep mensen kan later echter nog tot patroon 6 (L-KM) gaan behoren, namelijk de meer recente cohorten die ten tijde van registratie hun eerste kind nog geen drie jaar tevoren ter wereld brachten en het tweede kind alsnog binnen het criterium van L-KM kunnen bewerkstelligen. (Ditzelfde geldt voor alle patronen met een open-intervalcriterium: patroon 3 kan 1 worden, patroon 4 naar 2 en patroon 5 naar 2 of 4.)

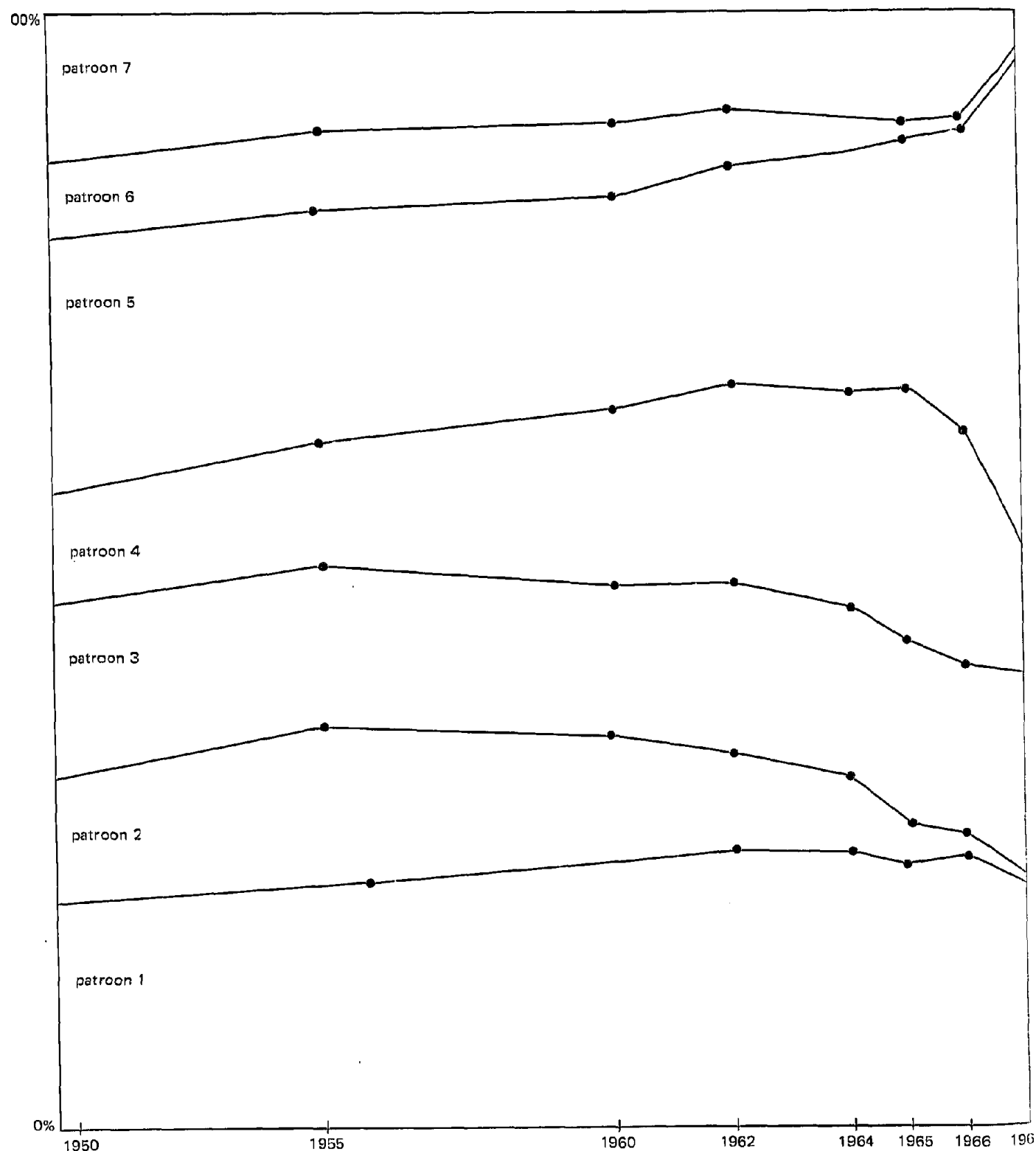
Veranderingen in het relatief aandeel van de verschillende patronen in de totale patronenset van de achtereenvolgende huwelijkscohorten vanaf 1950 laten zich het duidelijkst weergeven met behulp van grafieken waarop de cumulatieve verdeling van de patronen te zien zijn, zoals in grafiek 1.

De grafiek toont een vergroting van het aandeel van patroon 1 (K-KM) in de loop van de volgende huwelijkscohorten tot cohort-1964. Dit meer «traditionele» patroon vond blijkbaar tot in de eerste helft van de zestiger-jarencohorten veel weerklank, maar tabel 13 toont aan dat het aandeel van dit patroon voor de huwelijkscohortperiode 1966-1969 geringer werd (minder dan 20%). De groei van dit patroon staat tegenover de ontwikkeling van patroon 2 (M-KM), die er tenslotte voor zorgt dat beider gezamenlijk aandeel uiteindelijk zakt van 31,8% in 1950 tot 27,5% in 1965. Tot het begin der zestiger-jarencohorten vindt men steeds meer huwelijkspartners die kort na de huwelijkssluiting hun eerste twee kinderen kregen, en snel minder mensen die de eerste drie kinderen tijdens het begin van hun huwelijk «gepland» hadden. Tabel 13 en 14 laten respectievelijk de cumulatieve verdeling en de verdeling in percentages van de geboortepatronen zien.

Patroon 3 (K-LO) is tot het huwelijkscohort-1966 stabiel gebleven, en maakt rond de 14 tot 15% van het totaaldeel uit. Voor zover dit patroon representatief geacht mag worden te zijn voor de mensen die een «gedwongen» huwelijk aangaan en verder geen kinderen meer willen hebben, kan dus gesteld worden dat tot in de zestiger jaren hierin in het algemeen weinig veranderingen hebben plaatsgevonden. Toch laat het meer recente NOVOM-materiaal een niet geringe verkleining zien voor de huwelijkscohortperiode 1966/69: tabel 15, 12,5%. Daarentegen blijkt patroon 4 (M-LO) een opmerkelijke groei te hebben doorgemaakt. Zorgde dit patroon voor het huwelijkscohort-1950 nog voor ruim 10% van de totale patronenset, het 1964-cohort bestond voor bijna 20% uit deze groep mensen. Gegevens van latere cohorten worden vertroebeld door de oververtegenwoordiging van mensen met een open derde interval. Desalniettemin mag worden verondersteld dat het aantal gezinnen met een rationele geboortenplanning (waarbij de kinderen in het begin van het huwelijk zijn gewenst) bij jongere huwelijkscohorten flink is toegenomen.

Het aandeel van patroon 5 (M-LO) daalde voor de vijftiger-jarencohorten gestaag van 23% voor cohort-1950 tot nog geen 19% voor cohort-1960. Daarna herstelde dit patroon zich tot 21% voor het cohort 1965. Dat bijna de helft van alle mensen die in 1967 trouwden ten tijde van de Volkstelling 1971 binnen dit patroon vielen is uiteraard te wijten aan het open tweede intervalcriterium. Bij latere registratie zal dit patroon zijn gereduceerd tot een vijfde van de totale patronenset. Vergelijk bijvoorbeeld de censusgegevens van 1971 met die van het NOVOM 1975, tabel 15, waarbij dan wel rekening gehouden moet worden met het feit dat bij het NOVOM de gegevens op een veel kleiner aantal mensen zijn gebaseerd. Dat toch nog 20% van de gezinnen dit patroon volgen, ondermijnt de veronderstelling dat het hier zou gaan om mensen met liefst twee, hooguit drie kinderen. Een vroeg in het huwelijk gepland eerste kind en een uitgesteld tweede kind, zal vermoedelijkerwijze toch in de meeste gevallen niet leiden tot afstel van het tweede, derde of volgende kind. Misschien is de «nieuwigheid» van het ouderschap de reden voor het uitstel van het tweede kind.

Grafiek 1: Cumulatieve verdeling van patronen van de huwelijkscohorten 1950-'55-'60-'62-'64-'65-'66-'67

Tabel 13. Cumulatieve verdeling van geboorte patronen (in procenten) van de huwelijkscohorten 1950, '55, '60, '62, '64, '65, '66 en 1967

Patroon- nummer	Huwelijkscohorten							
	'50	'55	'60	'62	'64	'65	'66	'67
1 K-KM	18,8	22,7	24,2	25,5	25,0	23,5	24,9	21,8
2 M--KM	31,8	36,2	35,6	34,1	31,8	27,5	26,2	22,0
3 K-LO	46,3	50,5	49,0	49,0	47,0	43,1	41,3	40,7
4 M--LO	56,9	62,5	64,8	66,7	66,1	66,7	63,3	52,9
5 M-LO	79,8	82,4	83,6	86,1	86,8	87,6	89,7	95,6
6 L-KM	86,1	87,8	89,7	91,2	90,2	89,3	89,9	95,6
7 L-LO	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabel 14. Verdeling van geboorte patronen (in procenten) van de huwelijkscohorten 1950, '55, '60, '62, '64, '65, '66 en 1967

Patroon- nummer	Huwelijkscohorten							
	'50	'55	'60	'62	'64	'65	'66	'67
1 K-KM	18,8	22,7	24,2	25,5	25,0	23,5	24,9	21,8
2 M--KM	13,0	13,5	11,4	8,6	6,8	4,0	1,3	0,2
3 K-LO	14,5	14,3	13,4	14,9	15,2	15,6	15,1	18,7
4 M--LO	10,6	12,0	15,8	17,7	19,1	23,6	22,0	12,2
5 M-LO	22,9	19,9	18,8	19,4	20,7	20,9	26,4	42,7
6 L-KM	6,3	5,4	6,1	5,1	3,4	1,7	0,2	-
7 L-LO	14,0	12,1	10,3	8,8	9,9	10,8	10,2	4,5
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabel 15. Verdeling van geboorte patronen (in procenten) per huwelijkscohortperiode

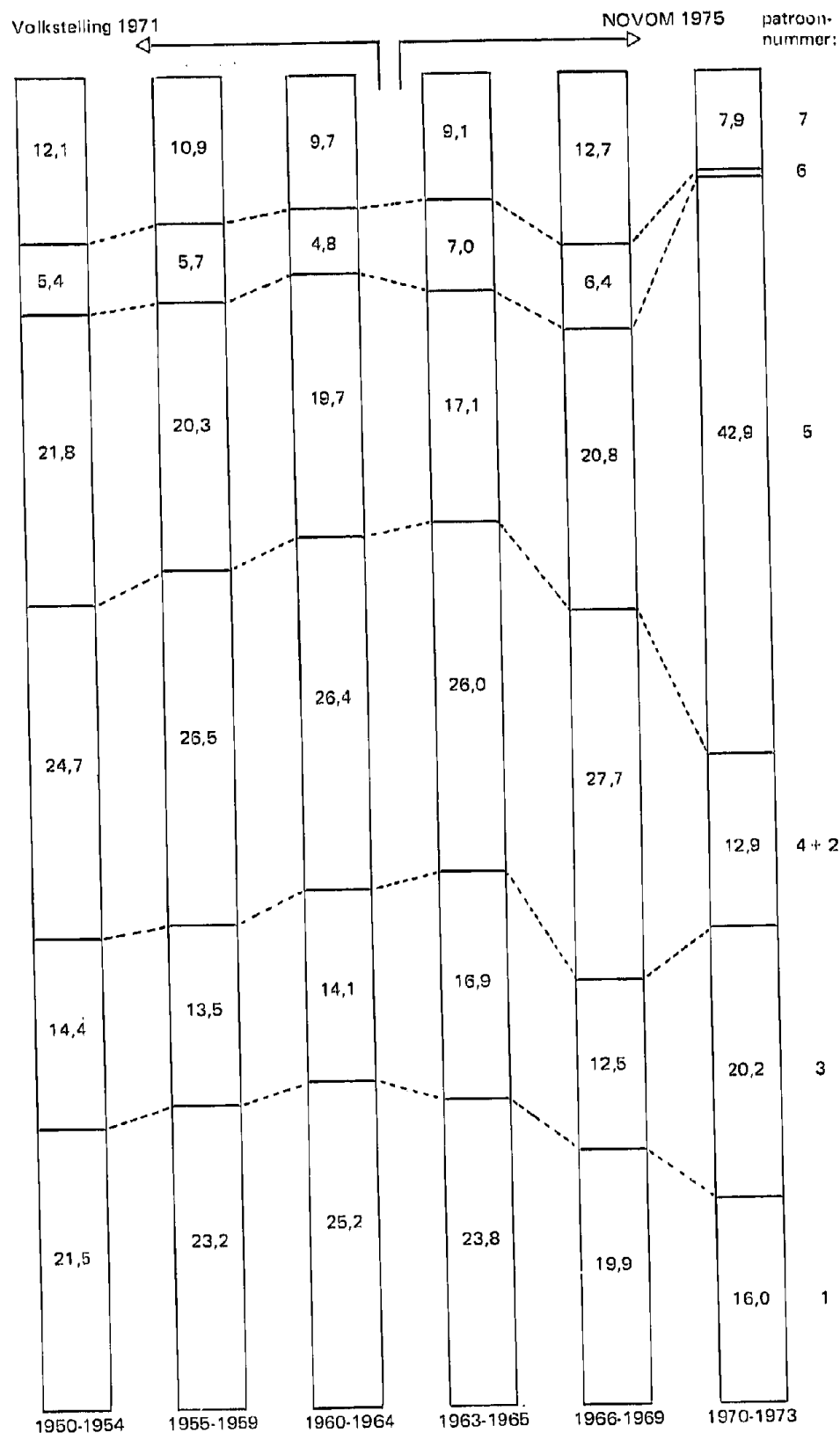
Patroon- nummer	Volkstelling 1971 Cohort			Novom 1975 Cohort		
	1950/ '54	1955/ '59	1960/ '64	1963/ '65	1966/ '69	1970/ '73
1	21,5	23,2	25,2	23,8	19,9	16,0
3	14,4	13,5	14,1	16,9	12,5	20,2
2 + 4	24,7	26,6	26,4	26,0	27,7	12,9
5	21,8	20,3	19,7	17,1	20,8	42,9
6	5,4	5,7	4,8	7,0	6,4	0,1
7	12,1	10,9	9,7	9,1	12,7	7,9

Zie ook grafiek 2.

Patroon 6 (L-KM) bestaat uit het kleinste aantal gezinnen, met een aandeel van 5 tot 6% van het totaal voor de huwelijkscohorten tot 1962. De census laat daarna een vrij snel verloopende verkleining zien, wat voor de cohorten na 1964 wel begrijpelijk is. Het NOVOM geeft een ander beeld, namelijk 7% voor de cohortperiode 1963-1965 en 6,5% voor het cohort-1966-1969 (zie tabel 15 en grafiek 2).

Vermoedelijk zal dit patroon, gekenmerkt door het uitstel van het eerste kind, zich in de toekomst in een grotere populariteit mogen verheugen, mogelijk ten koste van patroon 5. Tenslotte patroon 7 (L-LO), die een geleidelijke verkleining te zien geeft van 14% voor het huwelijkscohort-1950 tot rond de 10% voor het cohort 1966. Dit «subfecunditeitspatroon» blijkt echter volgens het NOVOM in 1975 voor het huwelijkscohort-1966-1969 weer toegenomen te zijn tot ruim 12,5% van de totale patronenset. Wellicht spelen hier dus andere factoren dan subfecunditeit een rol; gedacht kan worden aan een toename van het aantal mensen dat slechts, en dan nog geruime tijd na de huwelijksluiting, één kind willen hebben.

Grafiek 2. Verdeling van gezinspatronen (in procenten) per huwelijkscohortperiode; Volkstelling 1971 en NOVOM 1975

6. Huwelijksleeftijd en het tempo van de vruchtbaarheid

6.1. Inleiding

Heeren stelt dat «pas vrij laat het verband tussen nuptialiteit en vruchtbaarheid door demografen is bestudeerd. De realisering van dit verband riep de interesse op voor het historisch verloop van deze variabelen. Daarbij rees vooral de vraag of er sprake kon zijn van een manipuleren van de nuptialiteit ten einde de vruchtbaarheid onder controle te houden¹. In zijn bijdrage concludeert Heeren dat veranderingen in de huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie niet verantwoordelijk kunnen worden gesteld voor de veranderingen in het verloop van de vruchtbaarheid, maar dat veranderingen in het contraceptieve gedrag hiervan de verklaring zijn. Niettemin worden nog steeds verbanden aangetroffen tussen huwelijksleeftijd en vruchtbaarheid in die zin, dat hoe jonger men trouwt, hoe hoger de vruchtbaarheid is. Met name geldt dit voor gebieden waar anticonceptie niet voorkomt, of waar men niet in de gelegenheid is te beschikken over moderne anticonceptiva.

Eerder in deze monografie stelden wij dat wij voor Nederland geen verband meer veronderstellen tussen huwelijksleeftijd en kindertal. Gezien de gemiddelde huwelijksleeftijd en het betrekkelijk lage gewenste kindertal, wordt toch slechts een klein gedeelte van de totaal beschikbare reproductieve periode «benut» voor het krijgen van kinderen; een verschil van enkele jaren in de leeftijd waarop men in het huwelijk treedt, kan onmogelijk leiden tot aanmerkelijke verschillen. Wel is het mogelijk dat er een verschil is tussen verschillende huwelijksleeftijden en de wijze waarop het gezin gevormd wordt². Oorzaak en gevolg liggen andersom dan indirect werd aangenomen in de bovengenoemde statistische relatie. Het is niet zo dat men vroeg trouwt omdat men korte intervallen in het algemeen en een kort eerste interval in het bijzonder wenst. Het is juist zo dat men jong trouwt omdat men in verwachting is, waardoor vrijwel automatisch een kort eerste interval optreedt. Wanneer we ervan uitgaan dat het voorechtelijk verwekken van nakomelingschap uitdrukking vormt van een enigszins nonchalant omgaan met anticonceptie, kan men op grond daarvan veronderstellen dat ook de andere intervallen korter zullen zijn dan gemiddeld het geval is. Ten overvloede zij erop gewezen dat de statistische relatie die eventueel blijkt te bestaan tussen patronen van gezinsopbouw en huwelijksleeftijd dan niet veroorzaakt wordt door de huwelijksleeftijd, maar door achterliggende factoren, bijvoorbeeld opleidingsniveau of iets dergelijks, die aanleiding waren tot een voorechtelijke zwangerschap, en dientengevolge tot een lagere huwelijksleeftijd dan misschien wel in de bedoeling van het echtpaar gelegen had.

Gezien de meest recente ontwikkelingen op het gebied van enerzijds de seksualiteit en anderzijds de mogelijkheden tot abortus provocatus, is het de vraag in hoeverre de relatie nog bestaat. Zoals al eerder opgemerkt is de seksuele moraal aanmerkelijk vrijer geworden, met als bijeffect een beter gebruik van anticonceptie. Vaak zal het daarom voorkomen dat een paar besluit tot een huwelijk omdat men kinderen wenst. Dit betekent dan, behalve in het geval van subfecunditeit of steriliteit, dat een vrij kort eerste interval volgt. Deze echtparen zullen waarschijnlijk voor wat betreft hun huwelijksleeftijd boven het gemiddelde liggen. Een eventueel verband zal dan niet meer lineair verlopen. Zowel «jonge» als «oude» trouwers, zullen dan een kort eerste interval hebben. Die «jonge trouwers» als gevolg van een onbedoelde zwangerschap zullen echter steeds minder voorkomen. Uit eerder aangehaalde gegevens van STIMEZO blijkt dat de abortuspopulatie voor een belangrijk deel bestaat uit vrouwen die voor de eerste maal zwanger

zijn. Verder bleek in hoofdstuk twee een opmerkelijke daling van het aantal gedwongen huwelijken.

In het hiernavolgende hoofdstuk zullen wij nagaan in hoeverre bovengenoemde ontwikkelingen zijn terug te vinden in het materiaal van de Volkstelling.

6.2. Huwelijksleeftijd: intervallengten

Om na te gaan in hoeverre de leeftijd waarop men voor het eerst huwt (in casu de vrouw) een invloed uitoefent op de verschillen tussen intervallengten van de huwelijkscohorten vanaf 1950, is in deze censusmonografie uitgegaan van een vijftal huwelijksleeftijdscategorieën, met name:

- K1 = 17 jaar en jonger
- K2 = 18 t/m 19 jaar
- K3 = 20 t/m 24 jaar
- K4 = 25 t/m 29 jaar
- K5 = 30 t/m 49 jaar.

Tabel 16 laat de lengte van de vier eerste intervallen zien per cohort, gesplitst naar de vijf huwelijksleeftijdscategorieën. Er zijn aanzienlijke verschillen tussen drie huwelijksleeftijdsgroeperingen te zien. De jongste categorie, K1, heeft van alle cohorten een wel zeer korte gemiddelde intervallengte: de vijftiger-jarencohorten een intervallengte: de vijftiger jaren cohorten een gemiddelde van 12 maanden; de zestiger-jarencohorten zelfs nog korter, aflopend tot rond de 10 maanden. Dit is 8½ tot 9½ maand korter dan het gemiddelde. De verkorting van de gemiddelde eerste intervallengte van de vijftiger-jarencohorten (zie hoofdstuk 5.1) kan echter niet aan deze huwelijksleeftijdscategorie te danken zijn geweest. De tabel levert een stabiel niveau op dat pas voor de zestiger-jarencohorten daalt. De invloed van de huwelijksleeftijdsgroep van 17 jaar en jonger is bovendien gering vanwege de kleine

Tabel 16. Gemiddelde lengte van het eerste, tweede, derde en vierde interval per huwelijkscohort naar huwelijksleeftijd van de vrouw: in jaren

Gemiddelde lengte 1e interval						Gemiddelde lengte 2e interval					
Cohort	K1	K2	K3	K4	K5	Cohort	K1	K2	K3	K4	K5
1950	0,99	1,19	1,71	1,83	1,84	1950	2,78	2,71	2,78	2,66	2,57
1955	0,99	1,11	1,65	1,77	1,68	1955	2,55	2,70	2,72	2,55	2,38
1960	1,03	1,26	1,67	1,71	1,65	1960	2,56	2,64	2,62	2,52	2,34
1962	0,94	1,24	1,65	1,68	1,60	1962	2,63	2,56	2,60	2,52	2,30
1964	0,89	1,25	1,66	1,69	1,59	1964	2,60	2,57	2,50	2,38	2,41
1965	0,93	1,24	1,66	1,73	1,58	1965	2,55	2,56	2,36	2,29	2,20
1966	0,87	1,19	1,57	1,61	1,68	1966	2,23	2,24	2,12	2,05	1,77
1968	0,71	0,95	1,20	1,25	1,16	1967	1,95	1,85	1,78	1,70	1,71

Gemiddelde lengte 3e interval						Gemiddelde lengte 4e interval					
Cohort	K1	K2	K3	K4	K5	Cohort	K1	K2	K3	K4	K5
1950	2,59	2,81	2,85	2,69	2,44	1950	2,82	3,12	2,85	2,72	2,45
1955	2,59	2,77	2,86	2,67	2,43	1955	2,83	2,56	2,76	2,64	2,46
1957	2,63	2,85	2,88	2,69	2,52	1957	2,69	2,78	2,86	2,53	2,39
1959	2,74	2,63	2,86	2,68	2,40	1959	2,67	2,75	2,72	2,45	2,46
1960	2,91	2,85	2,78	2,71	2,56	1960	2,41	2,71	2,55	2,59	2,38
1961	2,64	2,88	2,78	2,71	2,28	1961	2,44	2,62	2,50	2,40	2,35
1963	2,53	2,59	2,56	2,42	2,27	1962	2,44	2,29	2,34	2,23	2,33
1965	2,08	2,05	1,87	1,82	1,85	1963	2,47	2,33	2,07	1,99	1,67

- K1 = 17 jaar en jonger
- K2 = 18 t/m 19 jaar
- K3 = 20 t/m 24 jaar
- K4 = 25 t/m 29 jaar
- K5 = 30 t/m 49 jaar

omvang. Ook K2, de categorie van 18- t/m 19-jarigen, is relatief klein van omvang. De gemiddelde intervallengte is beduidend beneden het algemeen gemiddelde, maar toch 1½ (het 1950-cohort) tot ruim 4 maanden (het 1964-cohort) langer dan die van de K1-groepering. Enigszins opmerkelijk bij deze categorie is de verlenging van het gemiddelde eerste interval voor de cohorten van de tweede helft van de vijftiger jaren met bijna twee maanden, waarna het zich stabiliseert op een niveau van 15 maanden. De verkorting van het algemeen gemiddelde wordt dus veroorzaakt door de overige huwelijksleeftijdscategorieën. K3, 4 en 5 verschillen weinig van elkaar in de lengte van het eerste interval. Schommelend van 21 tot 20 maanden voor de cohorten 1950 tot 1965, slechts 0,5 tot 1 maand boven het algemeen gemiddelde.

Het NOVOM-materiaal geeft voor de huwelijksleeftijdsgroep 20 t/m 24 jaar uit de cohortperiode 1966-1969 een eerste intervallengte van 22,5 maand, wat wijst op een drastisch uitstel van het eerste kind. De huwelijksleeftijdsgroepering 16-19 jaar maakte zelfs een sprong van vijf maanden, van 11 maanden voor het cohort 1963-1965 tot 16 maanden voor het cohort 1966-1969 (zie NOVOM, tabel 24 in bijlage), een sterke indicatie dat «gedwongen» huwelijken steeds minder vaak voorkomen.

Het tweede interval vertoont een ander beeld. De vijftiger-jarencohorten kunnen nog in drie groepen worden onderscheiden. De categorie K2 en 3 met het langste interval van omstreeks 31 tot 32 maanden, de oudste huwelijksleeftijdsgroepering (30 en ouder) heeft het kortste interval, ongeveer 29 maanden. Daar tussenin de groepen K1 en K4. De latere huwelijkscohorten ontlopen elkaar niet veel allen rond de 29 maanden (met de oudste leeftijdsgroep wel constant als de laagste). In zijn algemeenheid is de duur van het tweede interval verkort van cohort-1950 tot cohort-1965 met 3,5 maand.

Het derde interval heeft vanaf het cohort-1950 tot cohort-1958 een gelijkmatige verdeling tussen 34,5 maand en 29 maanden, verspreid over de wat merkwaardige volgorde K3, 2, 4, 1 en 5.

De latere cohorten splitsen zich in twee groepen: K5 (cohort-1961) met 27,5 maand en de en de jongste categorieën met 33,5 maand.

6.3. Huwelijksleeftijd: gezinspatroon

Wanneer de ontwikkelingen van de patronen van gezinsopbouw van de verschillende huwelijksleeftijdscategorieën afzonderlijk worden gezien (zie tabel 17), dan vallen vooral de groepen K1 en K2 op door nogal extreme afwijkingen van de gemiddelde verdeling van patronen. De twee jongste huwelijksleeftijdscategorieën hebben een sterke «voorkeur» voor de patronen 1

Tabel 17. Cumulatieve verdeling van de gezinspatronen per huwelijkscohort (periode) naar huwelijksleeftijd van de vrouw: in procenten

Patroonnummer	K1				K2				K3			
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4
1	33,2	38,1	41,5	27,1	30,6	34,3	36,1	23,9	22,0	22,6	23,3	17,5
2	42,4	46,5	45,8	27,7	38,4	41,7	41,2	24,6	34,4	34,9	32,1	18,7
3	73,6	78,3	79,9	80,8	68,6	69,3	64,7	63,3	49,5	48,3	44,8	42,7
4	75,0	81,8	86,0	85,1	76,2	76,8	75,6	71,1	61,1	62,9	63,4	57,1
5	88,2	91,2	94,9	97,5	89,9	89,5	90,0	95,6	82,2	84,0	84,2	93,2
6	92,6	95,1	96,4	97,6	93,1	92,9	93,4	95,8	87,6	88,3	89,5	93,6
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Patroonnummer	K4				K5				Huwelijkcohort	
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1 = 1950/54	K1 = 17 jaar en jonger
1	19,0	21,6	22,7	16,9	15,8	20,5	21,1	17,4	N2 = 1955/59	K2 = 18 t/m 19 jaar
2	34,2	37,0	34,4	18,9	29,2	34,7	32,0	19,3	N3 = 1960/64	K3 = 20 t/m 24 jaar
3	43,8	46,2	44,5	37,3	39,6	46,3	45,1	42,0	N4 = 1965/69	K4 = 25 t/m 29 jaar
4	56,4	61,2	64,3	56,0	63,1	62,6	63,0	58,6		K5 = 30 t/m 49 jaar
5	80,6	82,8	84,6	92,8	85,4	86,2	86,2	94,1		
6	86,7	88,8	89,7	93,3	89,4	89,1	90,1	94,3		
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		

en 3 wat ten koste gaat van de patronen 4 en 5. De partners waarvan de vrouwen trouwden op een leeftijd van 17 jaar en jonger hadden in 33 (cohort-1950-1954) tot 41% (cohort-1960-1964) van de gevallen het patroon 1 (K-KM); K2 (18 t/m 19 jaar) respectievelijk 30 en 36%. Dat is ongeveer anderhalf keer zo vaak als het algemeen gemiddelde. Tot de cohorten van het begin der zestiger jaren is er dus een groeiend aandeel van het patroon waar de kinderen snel tot zeer snel na het huwelijk werden geboren. Het NOVOM (zie tabel 25, bijlage) laat voor de groep vrouwen die in de periode 1966-1969 trouwden op een leeftijd van 16-19 jaar een verkleining van het aandeel van dit patroon zien tot 32,5%, terwijl het algemeen gemiddelde van dit patroon voor dit cohort zakte naar 20%. Patroon 3 (K-LO) komt bij de jongste categorie zelfs 2 tot 2½ maal zo vaak voor als in het algemeen. Bij de cohort-1950-1954 met 30% en het cohort-1960-1964 met 34% vertegenwoordigd. Het aandeel van dit patroon bij K2 (18-19-jarigen) is weliswaar groot, maar daalde van ruim twee tot anderhalf keer het gemiddelde (cohort-1960-1964 met 23,5%). Ondanks de vergroting bij K1 laat het NOVOM zien dat bij de categorie 16-19-jarigen die in de periode 1966-1969 trouwde het aandeel van dit patroon zakte naar 22% (algemeen gemiddelde 12,5%). Bij de jongere huwelijksleeftijdscategorie is dus vooral het patroon waarbij men snel na het huwelijk het eerste kind krijgt en waarbij het tweede kind wordt uitgesteld (het «reactiepatroon») sterk oververtegenwoordigd. Zoals te verwachten viel blijken de patronen gekenmerkt door een «gepland» eerste interval sterk ondervertegenwoordigd te zijn bij de jongste categorieën.

Patroon 4 (M-LO) maakte voor K1 1,5 (cohort-1950-1954) tot 6% (cohort-1960-1964) deel uit van de gehele patronenset, zijnde nog geen tiende tot dertiende deel van het algemeen gemiddelde (niettemin een groei bij de recentere cohorten). Ook bij K2 is patroon 4 ondervertegenwoordigd, 8 tot 11% van cohort-1950-1954 tot cohort-1960-1964.

Patroon 5 (M-LO) is bij deze categorie eveneens ondervertegenwoordigd met een aandeel van 13 tot 14% (cohort-1950-1954 en 1960-1964) van de totale patronenset (algemeen gemiddelde 22 tot 20%).

Bij K1 vermindert het voorkomen van dit patroon zelfs van 13 tot 9%. Het NOVOM laat voor het cohort-1966-1969 bij de categorie 16-19-jarigen een stijging zien tot 15% (algemeen gemiddelde 21%).

De patronenset met een lang eerste interval (patronen 6 en 7) blijft bij de huwelijksleeftijdscategorieën K1 en 2 rond 30 tot 20% beneden het gemiddelde. De huwelijksleeftijdscategorie 20-24-jarigen (K3) wijkt nauwelijks af van de algemene percentuele verdeling van de patronen voor de cohorten-1950-1954 tot 1965-1969. Dit is niet verwonderlijk daar deze categorie bijna twee keer zo groot is als alle overige categorieën bij elkaar. Het NOVOM signaleert echter wel een lichte oververtegenwoordiging van patroon 1 (cohorten-1963-1965 en 1966-1969) en een relatief verminderd voorkomen van patroon 5 (M-LO). Tevens laat dit onderzoek bij het cohort-1970-1973 een wat merkwaardige afwijking van het gemiddelde zien van patroon 3 (K-LO), voorkomend in 20% bij de gehuwden, terwijl het algemeen gemiddelde 15% is. Blijkbaar vindt men bij de meest recente huwelijkscohorten van de groepering 20-24-jarigen een grotere voorkeur voor het «reactiepatroon». Mogelijkerwijs is deze benaming hier onjuist en heeft men te doen met mensen die graag slechts één kind (en reeds vroeg in het huwelijk) willen hebben.

Bij de vrouwen die op een leeftijd van 25-29 jaar trouwden is de ondervertegenwoordiging van patroon 3 (K-LO) het meest opmerkelijk, voorkomend bij ongeveer 10% van de gehuwden. Boven het gemiddelde reikt patroon 4 (M-LO) bij de meest recente huwelijkscohorten (19%; algemeen gemiddelde 13,5% voor cohort-1965-1969). Tenslotte de vrouwen die huwden op dertigjarige en latere leeftijd. Zij zijn vooral bij de oudere cohorten duidelijk ondervertegenwoordigd in de patronen met een kort eerste interval. Verrassend is het verloop van patroon 4 (M-LO). Het cohort-1950-1954 scoorde 100% boven het algemeen gemiddelde met een vertegenwoordiging van 24%; bij de

meer recente cohorten zakte dit peil snel tot ruim 20% boven het gemiddelde (cohort-1965-1969).

Noten

¹ Heeren, H. J. De huwelijksleeftijd als demografische variabele, *Huwelijksleeftijd in Nederland*, H. J. Heeren (red.), Utrecht 1973, blz. 9-23.

Zie ook, Heeren, H. J. *Huwelijksleeftijd, gezinsgrootte en geboortedaling*, *Sociologische Gids*, 1969, blz. 297.

² Ruzicka, L. T. Age at marriage and timing of the first birth, *Population Studies*, 1976, vol. 30, blz. 527-539.

7. Kerkelijke gezindte en het tempo van de vruchtbaarheid

7.1. Inleiding

In een artikel in «Seks in Nederland» betreffende de relaties tussen religieuze gebondenheid en seksualiteit stellen Noordhoff en Deggeler het volgende. «Van oudsher is in Nederland het behoren tot een religieuze groep van grote invloed geweest op het cultuurpatroon en heeft in hoge mate de houding ten opzichte van seksualiteit bepaald. Dit wil zeker niet zeggen dat het gedragspatroon altijd in overeenstemming is geweest met de normen die gelden in de religieuze gemeenschap waartoe men behoorde. Ook zijn deze normen in de verschillende geloofsgemeenschappen zo niet tegengegesteld, dan toch wel genuanceerd geweest en ze zijn en worden niet altijd ervaren als wenselijk. Een typerend voorbeeld hiervan is een antwoord dat in de half-gestructureerde vraaggesprekken die voorafgingen aan het eigenlijke onderzoek, werd gegeven door een katholieke man van 38 jaar op de vraag over het geoorloofd zijn van voorbehoedsmiddelen van ongehuwden: als katholiek ben ik ertegen, het is tegen de geloofsregels van de kerk, maar als mens ben ik ervoor, omdat daardoor gedwongen huwelijken worden voorkomen¹.»

Zoals ook wordt gesteld door Frinking en Moors, kan godsdienst op twee manieren de reproductie beïnvloeden, namelijk via het stimuleren van geboortenbevorderend gedrag en via het verhinderen van geboortenbeperkend gedrag. Het eerste «gaat en vermenigvuldigt U» komt meer en meer op de achtergrond te staan. Geboortebeperkend gedrag is officieel nog steeds gebonden aan expliciete normen, in het bijzonder in de rooms-katholieke kerk. In Nederland hebben de katholieken zich om die reden ook steeds door een relatief hoger gemiddelde gezinsgrootte onderscheiden².

Religie als onafhankelijke variabele in survey-onderzoek betreffende de differentiële vruchtbaarheid is op verschillende manieren geoperationaliseerd. Soms volstond men met het vragen naar de godsdienstige overtuiging, dan weer ging het om het nominaal behoren tot bepaalde religieuze groeperingen. Dergelijke vraagstellingen gaan ervan uit dat gedragsbepaling van personen in belangrijke mate wordt beïnvloed door de voorschriften die hun kerkgenootschap hen stelt of waarvan zij menen dat die door hun kerkgenootschap worden gesteld. Omdat deze operationalisatie nogal grof is werd in later onderzoek getracht deze te verfijnen, door niet zozeer de religie als wel de religiositeit centraal te stellen. Moors doet dit bijvoorbeeld door te vragen naar kerkbezoek, religieuze opvoeding, mate waarin kerkelijke voorschriften dienen te worden opgevolgd e.d.

Uiteraard wordt hier aangenomen dat niet zozeer het zich nominaal rekenen tot een kerkgenootschap gedragsbepalend is, maar meer de mate waarin men kerkelijke voorschriften geïnternaliseerd heeft. De onderliggende hypothesen zijn meestal impliciet gebleven. Wordt simpelweg verondersteld dat het een kwestie is van opvolgen van geboden of is er iets anders aan de hand?

R. van Ungern Sternberg beschouwt in zijn studie «Ursachen des Geburtenrückganges im Europäischen Kulturkreis (1932)» de irreligiositeit en de onkerkelijkheid niet als zelfstandige oorzaken van de achteruitgang van de geboorten. De causa causans daarvan is volgens hem daarin te zoeken, dat de mensen van de Westeuropese cultuurkring in toenemende mate door een gezindheid beheerst worden, waarin het streven naar sociale opklimming in het middelpunt staat. Deze mentaliteit, die een uitvloeisel is van de kapitalistische geest, bewerkt dat de mensen hun gedrag minder door hun

hart, dan door hun verstand laten bepalen. Dientengevolge zal ook de vraag naar begerenswaardig kindertal steeds meer op rationele gronden beslist worden.

De meeste religieuze groeperingen stellen normen of doen aanbevelingen omtrent de meest wenselijke menselijke vruchtbaarheid en de eventuele beperkingen ervan. In Nederland geldt dit voor alle grotere kerkgenootschappen. Een essentieel verschil tussen de rooms-katholieke kerk en de protestanten berust hierin dat «het gevoel der rooms-katholieke kerk ten aanzien van dit vraagstuk door het hoogste gezag helder en ondubbelzinnig tot uitdrukking is gebracht, doch dat men bij vele protestantse kerken tevergeefs naar een niet mis te verstaan antwoord zoekt op de vraag, of opzettelijke geboortenbeperking zonde is of niet. Zeker, opzettelijke geboortenbeperking wordt door de protestantse kerken nimmer aanbevolen, maar van het geven van leiding op dit terrein kan toch moeilijk gesproken worden»⁴. Het is wel duidelijk, dat vroeger het standpunt van de rooms-katholieke kerk en dat van de protestanten meer op elkaar leken dan thans. Stellig stond ook het strengere protestantisme afwijzend tegenover het opzettelijk tegengaan van de conceptie. Reeds Reverend Malthus (1766-1834) bestempelde dit kortweg als «ondeugd» (vice), maar ook de protestantse theoloog Von Oettingen (1827-1905) geselde het in zeer grimmige bewoordingen in zijn «Moralstatistik» (1882)⁵.

De orthodoxe groeperingen binnen de grotere kerkgenootschappen zoals bijvoorbeeld de «Gereformeerde Bond» binnen de nederlands-hervormde kerk hebben ook nog een standpunt ten aanzien van geboortenbeperking dat sterk lijkt op dat van de katholieke kerk. De laatste tien jaar is er, evenals elders, sprake van een vorming van een «nationale identiteit» ten aanzien van de vormgeving van religieuze leerstellingen⁶. De reacties van de katholieke Nederlandse «kerkprovincies» op de encycliek «Humanae Vitae» spreken wat dit betreft voor zich.

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt aangegeven hoe de ontwikkelingen in het religieuze denken weerspiegeld zijn in het tempo van de vruchtbaarheid.

Indien de kerkelijke gezindte van de vrouw een rol speelt bij het tempo van de vruchtbaarheidsontwikkeling, dan mag verondersteld worden dat bij de kerkelijke gezindte waar de meeste grotere gezinnen te vinden zijn, in het algemeen juist die vrouwen kortere intervallengten zullen vertonen.

Tabel 18 geeft een overzicht van de gemiddelde intervallengten (in jaren) bij de categorieën:

- 01 = Rooms-katholiek
- 02 = Nederlands-hervormd
- 03 = Gereformeerd
- 04 = Andere kerkelijke gezindte
- 05 = Geen kerkelijke gezindte.

De verschillende gezindten laten geen opzienbarende differenties in lengten zien met betrekking tot het eerste interval. De huwelijkscohorten van 1950 tot 1964 geven een vrij stabiel beeld met geen grotere verschillen dan ongeveer drie maanden. De gereformeerden hebben het kortste eerste interval, cohortsgewijs aflopend tot rond 17,5 maand. De mensen zonder kerkelijke gezindte hebben het langste interval: het cohort 1950 met 22 maanden aflopend tot 19 maanden voor het huwelijkscohort 1964. De overige gezindten schommelen tussen de groepen 03 en 05. Na het cohort 1964 neemt de relatief kleine groep mensen van 04 (ongeveer 2,5% van het volkstellingsbestand) de leiding, met een intervallengte van 21,5 maand voor het cohort 1965. De gegevens van NOVOM 1975 leren dat voor de huwelijkscohortperiode 1966-1969 de categorie zonder godsdienst en de rooms-katholieken het langste eerste interval kennen van ongeveer 21,5 maand. De overige gezindten de kortste met ruim 20,5 maand, wat geen groot verschil genoemd mag worden (zie tabel 24 in bijlage).

Het tweede interval laat duidelijker verschillen zien. De katholieken en de

gereformeerden met een lengte van rond de 29 maanden voor de huwelijkscohorten 1955 tot 1964, veruit het kortste interval. Het langste tweede interval wordt gevonden bij de categorie 05, waarvan de vrouwen die trouwden in 1950 hun tweede kind gemiddeld 37 maanden na de geboorte van het eerste kind kregen, in duur gelijkmatig verkortend tot 31 maanden voor het cohort 1964. Tussen beide intervallengteniveaus in liggen die van de groepen 02 en 04, de nederlands-hervormde groep met iets lagere intervallen dan de categorie «overige kerkelijke gezindten». De NOVOM-tabellen (zie tabel 24 in bijlage) laten voor het cohort 1966-1969 toch nog duidelijke verschillen zien tussen de groep «geen kerkelijke gezindte» en de rooms-katholieken, de eerste met 31,5 maand, de tweede groep met ruim 27 maanden. Het verloop van de lengte van het derde interval wordt vooral gekenmerkt door het lage niveau van de rooms-katholieken met voor het cohort 1950 een duur van 30 maanden, oplopend tot 32 maanden voor het cohort 1961 (29 maanden voor het cohort 1966-1969, NOVOM). Bij de overige categorieën duurde het derde interval voor het cohort 1950 ongeveer 36 maanden. Van de latere cohorten tot 1961 staan de nederlands-hervormden op het hoogste niveau (stabiel 36 maanden), de overige categorieën van deze cohorten fluctueren tussen 01 en 02 in.

Tabel 18. Gemiddelde lengte van het eerste, tweede, derde en vierde interval per huwelijks cohort naar kerkelijke gezindte van de vrouw; in jaren

Gemiddelde lengte 1e interval						Gemiddelde lengte 2e interval					
Cohort:	01	02	03	04	05	Cohort:	01	02	03	04	05
1950	1,87	1,72	1,60	1,78	1,86	1950	2,39	2,94	2,61	2,77	3,09
1955	1,60	1,65	1,49	1,70	1,72	1955	2,41	2,81	2,48	2,74	2,99
1960	1,60	1,60	1,47	1,74	1,75	1960	2,45	2,77	2,43	2,74	2,77
1962	1,58	1,53	1,48	1,58	1,67	1962	2,44	2,70	2,38	2,65	2,80
1964	1,63	1,51	1,38	1,61	1,63	1964	2,40	2,60	2,31	2,60	2,64
1965	1,60	1,55	1,46	1,79	1,63	1965	2,29	2,46	2,23	2,45	2,55
1966	1,54	1,45	1,32	1,66	1,53	1966	2,04	2,16	2,06	2,23	2,32
1968	1,18	1,09	1,11	1,25	1,13	1967	1,73	1,84	1,77	1,71	1,90

Gemiddelde lengte 3e interval						Gemiddelde lengte 4e interval					
Cohort:	01	02	03	04	05	Cohort:	01	02	03	04	05
1950	2,54	2,96	2,91	3,08	2,99	1950	2,64	3,12	2,92	2,45	3,05
1955	2,58	3,02	2,76	2,82	2,96	1955	2,59	2,74	2,84	2,69	2,86
1957	2,61	3,05	2,85	3,13	2,95	1957	2,55	2,87	2,99	2,79	2,90
1959	2,63	3,03	2,85	2,79	2,77	1959	2,49	2,83	2,76	2,58	2,82
1960	2,61	2,95	2,78	2,87	2,90	1960	2,51	2,73	2,63	2,70	2,49
1961	2,64	3,00	2,70	2,65	2,84	1961	2,44	2,50	2,65	2,54	2,36
1963	2,45	2,50	2,62	2,50	2,60	1962	2,26	2,42	2,41	2,40	2,16
1965	1,85	1,89	1,89	1,85	2,13	1963	1,91	2,22	2,30	2,06	2,24

- 01 = Rooms-Katholiek
- 02 = Nederlands-Hervormd
- 03 = Gereformeerd
- 04 = Andere Kerkelijke Gezindte
- 05 = Geen Kerkelijke Gezindte

7.3. Kerkelijke gezindte: gezinspatronen

In de loop der jaren is reeds veel geschreven over de verschillen tussen katholieken, protestanten en het niet godsdienstige bevolkingsdeel met betrekking tot het vruchtbaarheidsgedrag. Het al of niet kinderrijk zijn van het gezin, afhankelijk van de wil, de gewoonte of het kunnen ten aanzien van het toepassen van geboortenplanning, moet ook zijn weerslag hebben in de verdeling van de geboortenpatronen in de totale patronenset. Uit tabel 19 kunnen voorzichtig enige conclusies worden getrokken.

De rooms-katholieke vrouwen (ongeveer 40 tot 45% van het Volkstellingsbestand) verschillen alleen met betrekking tot de patronen 2 en 3 signi-

Tabel 19. Cumulatieve verdeling van de gezinspatronen per huwelijkscohort (periode) naar kerkelijke gezindte van de vrouw; in percenten

Patroon-nummer	O1				O2				O3			
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4
1	24,6	25,6	25,2	18,5	19,4	20,8	25,1	19,0	27,2	29,5	32,4	25,3
2	44,0	42,6	36,2	20,2	28,5	30,3	32,4	20,2	43,4	46,3	45,2	26,9
3	54,0	52,9	47,7	43,6	45,7	47,0	49,0	49,2	53,8	56,4	55,7	50,5
4	66,2	67,5	66,4	59,3	56,5	60,3	65,7	61,5	68,7	70,4	74,4	65,2
5	84,9	85,1	86,0	93,6	81,8	83,6	86,1	94,4	87,2	87,9	90,3	95,7
6	90,7	90,5	90,4	94,0	86,4	88,8	91,1	94,9	92,1	92,6	94,4	96,2
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Patroon-nummer	O4				O5				Huwelijkscohort
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	
1	22,0	21,3	24,1	15,7	16,4	18,6	22,3	16,6	N1 = 1950/54
2	33,7	32,0	34,3	16,8	22,6	25,6	27,1	17,0	N2 = 1955/59
3	46,7	43,7	48,4	39,5	42,7	43,3	45,5	48,7	N3 = 1960/64
4	57,5	60,5	64,1	53,5	53,0	55,3	61,4	59,3	N4 = 1965/69
5	80,7	82,5	83,7	91,5	77,1	78,4	82,0	92,5	
6	87,1	88,7	89,3	91,9	82,9	85,4	87,7	92,9	
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

ficant van de gemiddelde verdeling van de patronenset. Patroon 2 (M-KM) komt bij het cohort 1950-1954 in bijna 20% van de gevallen voor, anderhalf keer vaker dan gemiddeld, afnemend tot 11% (één vijfde vaker dan gemiddeld). Deze verminderende oververtegenwoordiging gaat gepaard met een afnemende ondervertegenwoordiging van patroon 3 (K-LO), 10% bij cohort 1950-1954, 16% bij het cohort 1963-1965 (NOVOM), dat is 70 tot 90% van het gemiddelde.

De nederlands-hervormden kennen eveneens slechts twee afwijkende patronen, ook patroon 2 en 3, maar dan omgekeerd vertegenwoordigd. Patroon 2 bij cohort 1950-1954 nog 70%, bij cohort 1965-1969 90% van het gemiddelde, terwijl patroon 3 verminderend licht oververtegenwoordigd is met 17% (cohort 1950-1954) tot 29% (cohort 1965-1969). De voorkeur voor patroon 2 bij de katholieken - het mogelijk geplande, «conventionele» meerkindergezin - en het minder vaak voorkomen van patroon 3 - het «reactiepatroon» - staat dus lijnrecht tegenover de ontwikkeling bij de nederlands-hervormden waarbij men mogelijk vaker wacht met huwen tot het eerste kind zich aankondigt en het tweede kind weet uit te stellen. Duidelijk is er echter sprake van een tendens tot algehele nivellering bij de meest recente cohorten van beide gezindten in de richting van de algemeen-gemiddelde verdeling van de patronen.

Geheel afwijkend is groep O3-de gereformeerden (9 tot 10% van het Volkstellersbestand). Met een kwart tot één derde zijn de patronen 1 en 2 oververtegenwoordigd, patronen die geacht kunnen worden kenmerkend te zijn voor het «traditionele» meerkindergezin. Patroon 3 (K-LO) ligt 30 tot 10% (respectievelijk voor de cohorten 1950-1954 tot 1965-1969) beneden het algemeen gemiddelde van dit patroon. Zowel hier als bij de patronen 5 en 6, die overigens wat lichter ondervertegenwoordigd zijn, treedt bij de recentere cohorten een nivellering ten aanzien van de algemene verdeling van de patronen op.

Daarentegen biedt de categorie zonder godsdienstige overtuiging een geheel ander beeld. Patroon 1 (K-KM) kwam met 16,5% bij het huwelijkscohort 1950-1954 een kwart minder voor dan in het algemeen, nivellerend tot 22,5% bij het cohort 1960-1964, en was blijkens het NOVOM voor het meest recente cohort, 1970-1974, wederom ongeveer driekwart (met 12,5%) beneden het algemeen gemiddelde. Zeer sterk ondervertegenwoordigd is pa-

troon 2 (M-KM) met iets meer dan 6% voor het cohort 1950-1954 tot nog geen 5% voor het cohort 1960-1964, ongeveer de helft van het gemiddelde. Het gezin waarbij men vrij kort na elkaar drie kinderen krijgt is bij deze groepering een veel minder vaak voorkomend verschijnsel.

Ruim oververtegenwoordigd is patroon 3 (K-LO), de mogelijk «gedwongen» huwelijken met uitstel van het tweede kind. Met 20% voor het cohort 1950-1954, 18,5% voor cohort 1960-1964 en blijkens het NOVOM met 27% voor het cohort 1970-1973 (anderhalf keer vaker dan gemiddeld), is dit patroon bij deze categorie aanwezig. Zoals bij de tegenstelling rooms-katholieken en nederlands-hervormden wat betreft de patronen 2 en 3, zo staan de ontwikkelingen van de procentuele verdeling van de patronen 1, 2 en 3 van de niet-kerkelijke groepering en de gereformeerden lijnrecht tegenover elkaar.

Ook patroon 7 (L-LO) ligt met 17% voor het cohort 1950-1954 ruim boven het gemiddelde (= 12%), maar nivelleert dan bij de meer recente huwelijkscohorten. Enigszins opmerkelijk ten slotte, is nog het verminderd aandeel van patroon 4 (M-LO) voor het cohort 1965-1969, met 10,5% slechts driekwart van het algemeen gemiddelde. In hoeverre dit een trend is zal later onderzoek moeten uitmaken.

Noten

¹ Noordhoff, J. D. en E. Deggeler. Relaties tussen religieuze gebondenheid en seksualiteit, Seks in Nederland, Utrecht 1989, blz. 195-233.
² Frinking, G. A. B. en H. G. Moors. De Vruchtbaarheid, Van Nu tot Nul, H. J. Heeren, Ph. van Praag, (eds) Utrecht 1974, blz. 116-152.
³ geciteerd bij: Vermooten, W. H. en W. de Vries. Godsdienst en Maatschappij, Den Haag 1950.

⁴ Zandanol, R. Kerken en Politieke partijen over het bevolkingsvraagstuk, Van Nu tot Nul, blz. 323-348.

⁵ Voor wat betreft de Verenigde Staten is hieraan aandacht geschonken door Blake, J. the Americanizations of Catholic reproductive ideals, Population Studies, 1967, blz. 17-43.

⁶ Zie bij voorbeeld Hutjes, J. M. Katholieken over geboortenregeling en seksualiteit, Nijmegen 1974.

Een «progressief» standpunt ten aanzien van deze vraagstukken werd al eerder verwoord door: Katholiek Nationaal Bureau voor de Geestelijke Gezondheidszorg, Gezinsvorming bij Katholieken in Nederland, Utrecht 1969.

8. Sociaal-economische status en de vruchtbaarheid

8.1. Inleiding

De sociaal-economische status is een algemeen geformuleerde variabele, met vele sub-variabelen. Behalve beroep worden hier doorgaans inkomen en opleiding bij betrokken. Het is betrekkelijk lastig om in de literatuur een onderscheid te maken tussen de genoemde variabelen. Op zich zelf is dit ook niet zo verwonderlijk. In Nederland gaf een bepaalde opleiding meestal garantie op een bepaald beroep en een daarbij passend inkomen. De onderlinge relaties tussen de samenstellende onderdelen van de variabele sociaal-economische status zijn dan doorgaans ook tamelijk hoog. In deze inleiding zullen wij dan ook trachten een beeld te geven van verbanden tussen sociaal-economische status en vruchtbaarheid als zodanig. Dit betekent dat deze inleiding ook van toepassing wordt geacht voor het hoofdstuk betreffende de relatie tussen opleiding en tempo van de vruchtbaarheid.

Gedurende lange tijd is gebleken dat er een negatieve relatie bestond tussen sociaal-economische status en vruchtbaarheid. Dit wil zeggen dat naarmate de status hoger was, men minder kinderen had. Voor ontwikkelingslanden geldt dit nog steeds. De verklaring van dit verschijnsel werd gezocht in de grotere mogelijkheden die hogere strata hadden om het aantal geboorten te beperken, hetzij door meer kennis, hetzij door meer toegang tot anti-conceptie. In deze verklaring wordt er impliciet van uitgegaan dat het beperken van de vruchtbaarheid een sociaal wenselijke zaak is. Wanneer immers het krijgen van kinderen een hoog goed zou zijn, dan zou er eerder een positief verband kunnen worden verondersteld dan het hier eerder aangegeven negatieve.

In de dertiger jaren is voor de eerste maal het vermoeden uitgesproken dat het verband zich mogelijkwijs aan het omdraaien was. Bij een Zweeds onderzoek bleek namelijk een U-vormig verband, wat betekent dat zowel de hoogste als de laagste sociaal-economische strata meer kinderen hadden¹. Het probleem doet zich echter dan voor dat de beide poten van de U verschillend verklaard worden. Wanneer gesproken wordt over de hogere vruchtbaarheid van de lagere lagen dan wordt dit toegeschreven aan gebrek aan inzicht en verantwoordelijkheid, en wanneer de hogere vruchtbaarheid van de hogere lagen aan de orde is, wordt gewezen op «kinderen als consumptiegoed».

Heeren schenkt in een artikel in *Intermediair* enige aandacht aan deze problematiek².

Wanneer we ons verder beperken tot micro-economische beslissingen betreffende de vruchtbaarheid, dan blijkt dat een vrij groot aantal auteurs ervan uitgaan dat kinderen binnen huishoudens kostenfactoren zijn. Tegenover deze nogal vanzelfsprekende kosten staan niet minder vanzelfsprekende baten. Dit kunnen vormen van direct economisch nut zijn, maar ook niet-economische voordelen liggend in het sociale of psychologische vlak.

In een recent artikel heeft Judith Blake getracht het nut en de kosten van kinderen in een schema onder te brengen. Verkort geven wij dit schema hieronder weer³.

a. Nut van kinderen

1. Economisch
(bijvoorbeeld kinderarbeid en hulpverlening die men krijgt wanneer de oude dag daar is).

2. Niet-economisch
(bijvoorbeeld het verkrijgen van ouderschapsstatus, vorming en uitbreiding van de verwantengroep, onsterfelijkheid, godsdienstige functie, psychische functies zoals affectie)

b. *Kosten van kinderen*

- I. Directe kosten
1. Economische
(bijvoorbeeld kosten van de opvoeding).
 2. Niet-economische
(bijvoorbeeld de extra inspanningen die de ouders zich getroosten in verband met de socialisatie).
- II. Indirecte kosten
1. Economische
(bijvoorbeeld opoffering van bepaalde zaken zoals reizen of opoffering van het inkomen van de vrouw).
 2. Niet-economische
(bijvoorbeeld alternatief gebruik van tijd en energie buiten de normale werktijd).

De redenering die door een aantal economen en demografen is gevolgd, is dat de hogere sociale lagen beter in staat zijn om de kosten van kinderen te dragen en dat zij dus, gezien het feit dat kinderzegen (het woord zegt het al) positief wordt gewaardeerd, meer kinderen zullen wensen en hebben dan de lagere lagen⁴.

Het schema van Blake, zoals hiervoor weergegeven, is in feite het (voorlopig) eindresultaat van een serie artikelen die zij aangaande dit onderwerp publiceerde. Niet in de laatste plaats zijn deze artikelen indirect toe te schrijven aan het werk van Becker die een economisch model vervaardigde voor de vruchtbaarheid wat Blake in hoge mate irriteerde. Becker is een van de eerste economen geweest die de vruchtbaarheid economisch wilde analyseren. In het kort komt zijn model op het volgende neer⁵. Het model is gebaseerd op de gebruikelijke theorie van economisch gedrag van consumenten. De consument wordt gezien als iemand die met een gegeven besteedbaar inkomen moet kiezen uit een pakket ter beschikking staande goederen op een zodanige wijze dat zijn totale behoeftenbevrediging gemaximaliseerd wordt. Becker beweert dat kinderen consumptiegoederen zijn als alle andere duurzame consumptiegoederen zoals bijvoorbeeld automobielen en wasmachines. Het nut van het kind varieert met de kwaliteit ervan, waaronder in dit verband wordt verstaan datgene wat aan het kind kan worden toegevoegd zoals dingen als gehoorzaamheid kennis en vaardigheden. Behalve deze zaken zijn er nog aangeboren eigenschappen zoals sekse en andere fysieke kenmerken. Dergelijke zaken zijn onzekerheden bij de produktie, maar kunnen wel een rol spelen bij de uiteindelijke keuze voor of tegen consumptie. Het uiteindelijke verloop van de «nut-curve» wordt bepaald door «tastes» die op hun beurt weer worden beïnvloed door factoren als godsdienst, ras en dergelijke. Anticonceptie kan verstorend werken in die zin dat bij het falen ervan het gerealiseerde kindertal het gewenste overschrijdt.

De belangrijkste proposities van het model van Becker zijn:

- a. een stijging in inkomen doet zowel de kwaliteit als de kwantiteit van de gewenste kinderen toenemen;
- b. indien de kennis van anticonceptie niet varieerde met inkomen zou de relatie tussen werkelijke vruchtbaarheid en inkomen overeenkomen met de relatie tussen gewenste vruchtbaarheid en inkomen.

Het model van Becker is enigszins gewijzigd door Easterlin. Deze stelt dat niet zozeer het inkomen als wel de potentiële inkomensontwikkeling in de loop van de tijd de basis vormt voor beslissingen over de aanschaf van kin-

deren. Niettemin blijft het begrip «tastes» centraal, hoewel Easterlin jammer genoeg het begrip anders omschrijft dan Becker. Deze ziet het als «relatieve voorkeuren» terwijl Easterlin het min of meer gelijk stelt aan «sociale normen»⁶. Verder zwakt Easterlin de rol die Becker toeschrijft aan anticonceptie wat af. Hij stelt dat geen enkele bevolking geheel onbekend is met geboortenregelende praktijken. Onthouding is bijvoorbeeld een vrijwel algemeen bekend middel. Bovendien is de kennis van moderne geboortenregelende methoden niet essentieel voor de geboortendaling, zoals onder meer is gedemonstreerd in de demografische transitie, die begon lang voordat moderne technieken van geboortenregeling bekend waren. Niettemin blijft in essentie het model van Becker gehandhaafd.

Zoals eerder gezegd was Judith Blake weinig enthousiast over het model van Becker. De bezwaren die zij tegen het model heeft zijn van tweeërlei aard⁷. In de eerste plaats richt zij zich tegen bepaalde assumpties van het model en in de tweede plaats stelt zij dat belangrijke andere factoren in het model onvoldoende benadrukt zijn. Het belangrijkste bezwaar van de eerste aard is het behandelen van kinderen als consumptiegoederen. Zij heeft voor dit bezwaar vier redenen.

a. De mogelijkheid om zaken als automobielen en dergelijke aan te schaffen wordt bepaald door inkomen en kredietwaardigheid, het aanschaffen van kinderen niet. De «consumptie» van kinderen door echtparen die zich dit niet kunnen veroorloven wordt door die echtparen anders gezien dan de consumptie van goederen die zij eenvoudig niet kunnen betalen. Het blijkt steeds weer dat echtparen die zich objectief gezien deze luxe niet zouden kunnen permitteren, menen zich kinderen te kunnen veroorloven.

b. Als echtparen blijken een foutieve calculatie te hebben gemaakt ten aanzien van hun mogelijke consumptiepatroon voor wat betreft het «goed» kinderen, is het veel moeilijker deze fout te herstellen dan in het geval van andere consumptiegoederen. Een te dure auto kan men verkopen, bij kinderen ligt dit iets anders.

c. Het zullen verkrijgen van kinderen van een bepaald type is voor individuele echtparen nauwelijks beïnvloedbaar of voorspelbaar.

d. Het eigendom van kinderen is duidelijk verschillend van het eigendom van andere consumptiegoederen. De eigenaar is niet vrij de kinderen te gebruiken die hij wenst.

Het belangrijkste bezwaar van de tweede soort is gericht op het ontkennen of verontachtzamen van het gegeven van een drempel in verband met de gezinsgrootte. Maatschappelijk is het een positieve zaak «moeder» of «vader» te zijn, en het krijgen van kinderen is de enige mogelijkheid om deze status te bereiken. In de hiernavolgende hoofdstukken zullen wij nagaan hoe bewegingen in de relatie tussen sociaal-economische status en de vruchtbaarheid zich hebben weerspiegeld in het tempo van de fertiliteit.

Bij de veronderstelling dat het opleidingsniveau (van de man) het tempo van de vruchtbaarheid beïnvloedt draait het om de vraag of intelligentie of de sociale mogelijkheid van het volgen van (voortgezette) scholen de houding en het gedrag ten aanzien van de seksualiteitsbeleving, het huwelijk en de gezinsvorming bepaalt. Het volkstellingsmateriaal geeft te weinig achtergrondgegevens om hierop een antwoord te kunnen geven. Uitsluitend de grove relaties tussen opleidingsniveau en intervallengten kunnen hier op tafel gelegd worden. Zoals van tabel 20 valt af te lezen, bestaat er inderdaad een duidelijk verschil ten aanzien van de lengte van de eerste twee intervallen tussen de mensen met een laag opleidingsniveau (Q1) en de mensen met een hoog opleidingsniveau. (Q3).

Q1 heeft de kortste eerste intervallengte van 18,5 maand (huwelijkscohort 1955) afnemend tot 17 maanden (cohort 1966), en blijkt het NOVOM weer toenemend tot 19 maanden (cohortperiode 1966-1969).

8.2. Opleidingsniveau en intervallengten

Tabel 20. Gemiddelde lengte van de eerste vier intervallen per huwelijkscohort, naar het opleidingsniveau van de man; in procenten

Gemiddelde lengte 1e interval					Gemiddelde lengte 2e interval				
Cohort:	Q1	Q2	Q3	Q4	Cohort:	Q1	Q2	Q3	Q4
1950	1,60	1,78	1,95	1,81	1950	2,64	2,79	2,63	2,72
1955	1,54	1,70	1,75	1,56	1955	2,61	2,69	2,47	2,59
1960	1,59	1,64	1,71	1,58	1960	2,62	2,60	2,36	2,63
1962	1,50	1,61	1,74	1,46	1962	2,60	2,58	2,36	2,62
1964	1,48	1,62	1,63	1,58	1964	2,52	2,49	2,32	2,58
1965	1,45	1,63	1,77	1,55	1965	2,36	2,39	2,28	2,42
1966	1,39	1,63	1,70	1,43	1966	2,14	2,12	2,15	2,11
1968	1,06	1,16	1,32	1,11	1967	1,78	1,79	1,73	1,83

Gemiddelde lengte 3e interval					Gemiddelde lengte 4e interval				
Cohort:	Q1	Q2	Q3	Q4	Cohort:	Q1	Q2	Q3	Q4
1950	2,73	2,78	2,94	2,68	1950	2,83	2,81	2,94	2,68
1955	2,74	2,72	2,87	2,69	1955	2,61	2,75	2,77	2,85
1967	2,77	2,48	2,70	2,68	1967	2,71	2,72	2,59	2,84
1969	2,74	2,86	2,56	2,71	1969	2,71	2,63	2,69	2,44
1960	2,70	2,82	2,67	2,84	1960	2,53	2,57	2,74	2,48
1961	2,64	2,84	2,72	2,68	1961	2,43	2,46	2,61	2,54
1963	2,55	2,50	2,55	2,48	1962	2,27	2,38	2,24	2,18
1965	1,94	1,87	1,86	1,94	1963	2,02	2,11	2,05	2,18

Q1 = Lager niveau
 Q2 = Middelbaar niveau
 Q3 = Hoger niveau
 Q4 = Onbekend of nog dagonderwijs volgend

Q3 staat hier tegenover met een intervallengte van 21,5 maand (cohort 1955) tot 20,5 maand voor het cohort 1966 en ook hier weer oplopend tot 22,5 maand van het cohort 1966-1969 (NOVOM).

Gelijkmatig tussen beide groeperingen in ligt categorie Q2, de echtgenoten met een middelbaar opleidingsniveau. Er lijkt dus wat de duur van het eerste interval betreft een lineair verband te bestaan met het opleidingsniveau. De relatief kleine groepering Q4 (mannen met een onbekend onderwijsniveau of nog dagonderwijs volgend) heeft een vrijwel even korte intervallengte als categorie Q1.

Het tweede interval kent slechts twee groeperingen die in lengte verschillen Q3 (hoger onderwijsniveau) en de overigen. Opvallend is echter dat nu Q3 het kortste interval heeft met 31 maanden voor het cohort 1955 tot 30 maanden voor het cohort 1964. De categorie Q1,2 en 4 scoorden hoger met 27 maanden (cohorten 1955) tot 27,5 maand (cohorten 1964). Hier is dus sprake van een lichte nivellering, wat bevestigd wordt door het NOVOM: het cohort 1966-1969 van Q3 had een intervallengte van 30,5 maand (een niet gering uitstel van het tweede kind) terwijl de categorieën Q1 en Q2 zakten naar 29 tot 29,5 maand. Het derde interval kent geen lineaire divergenties van de categorieën. Tot het huwelijkscohort 1961 wisselen de groeperingen frequent van positie rond de 34 maanden. Na dit cohort treedt een sterke nivellering op, met een gemeenschappelijke intervallengte van ongeveer 30 maanden voor het cohort 1963.

B.3. Opleiding en gezinspatronen

Hoewel de verschillen tussen de groeperingen naar lengte van de eerste twee intervallen anders doen vermoeden, zien we bij drie van de vier categorieën geen sterke afwijkingen van de gemiddelde patroonverdeling. Alleen de categorie Q3 (hoger onderwijsniveau), 8 tot 10% van het volkstellingsbestand vertoont een duidelijk ander beeld bij de patronenset. De groepering met een middelbaar onderwijsniveau (40 tot 45% van het bestand) heeft een patroonverdeling die het meest overeenkomt met de gemiddelde verdeling.

Q1 en Q4 verschillen beide alleen met betrekking tot de patronen 3 en 4. Patroon 3 (K-LO) is licht oververtegenwoordigd met 16% (cohort 1950-1954) tot 16,5% (cohort 1960-1964), ongeveer 10 tot 15% boven het gemiddelde (zie tabel 21). Het NOVOM laat van de meest recente huwelijkscohorten een grotere oververtegenwoordiging zien, met 16 en 26% voor de cohorten 1966-1969 en 1970-1973, dat is 25 tot 30% boven het gemiddelde.

Tabel 21. Cumulatieve verdeling van de gezinspatronen per huwelijkscohort (periode) naar opleidingsniveau van de man; in procenten

Patroonnummer	Q1				Q2			
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4
1	23,0	25,3	27,1	21,4	20,1	21,7	24,4	17,9
2	35,9	37,6	35,6	22,8	32,5	34,0	33,4	19,1
3	52,1	53,8	52,0	52,3	46,2	46,1	46,9	44,8
4	62,2	64,6	65,8	64,0	58,6	61,2	65,0	58,8
5	84,1	84,7	86,7	94,6	80,6	82,3	84,8	93,6
6	88,7	89,4	90,8	94,9	86,6	88,5	89,9	94,0
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Patroonnummer	Q3				Q4			
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4
1	20,9	22,4	24,7	16,8	21,5	23,4	24,3	18,5
2	40,4	40,5	37,9	18,5	33,5	35,0	32,6	19,5
3	47,9	48,9	46,4	36,5	48,4	50,6	49,2	50,7
4	62,7	67,9	70,0	55,7	60,0	62,7	60,1	62,4
5	80,6	83,3	85,4	91,4	83,1	84,6	85,2	94,1
6	88,9	91,4	92,3	92,3	87,7	89,6	88,8	94,6
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Huwelijkscohort

N1 = 1950/54 Q1 = Lager niveau
 N2 = 1955/59 Q2 = Middelbaar niveau
 N3 = 1960/64 Q3 = Hoger niveau
 N4 = 1965/69 Q4 = Onbekend of nog dagonderwijs volgend

Het patroon 4 (M-LO) is bij beide categorieën omgekeerd evenredig aan 3 vertegenwoordigd. De groepering met een laag onderwijsniveau heeft dus wat vaker een «reactiepatroon» en wat minder vaak de «geplande» gezinsopbouw. De 8 tot 11% van het volkstellingsbestand, dat ondergebracht is bij de categorie met een hoger onderwijsniveau, heeft een geheel andere verdeling dan de algemene patroonverdeling. De patronen 2, 4 en in mindere mate 6 zijn oververtegenwoordigd, de patronen 3, 5 en 7 ondervertegenwoordigd. Het patroon 2 (M-KM) komt bijna 50% vaker voor dan gemiddeld, met 19,5% (cohort 1950-1954) tot 13% (cohort 1960-1964). Het «geplande» meerkindergezin is ten opzichte van het landelijk gemiddelde bij deze categorie favoriet. Ook patroon 4 (M-LO), het vroeg in het huwelijk geplande «tweekindergezin», is met 15 tot 19% ongeveer 30 tot 40% boven de gemiddelde percentuele verdeling aanwezig (cohort 1950-1954 tot cohort 1965-1969). De mannen met een hoger opleidingsniveau hebben daarentegen veel minder vaak gezinnen met een opbouw als patroon 3 (K-LO). Met 7,5 (cohort 1950-1954) tot 8,5% (cohort 1960-1964) blijven zij 50 tot 40% onder het gemiddelde. Het NOVOM brengt het patroon terug tot ongeveer 80% van het gemiddelde voor het cohort 1966-1969. Eveneens is bij deze categorie patroon 5 (M-LO) ondervertegenwoordigd: het «gedwongen» huwelijk en het «gepland (voorlopig) éénkindsgezin» komen duidelijk minder vaker voor dan bij de vorige groeperingen.

Tenslotte kan nog worden opgemerkt dat patroon 6 (L-KM) licht oververtegenwoordigd is, de gezinsopbouw waarbij men later in het huwelijk kinderen krijgt en dat patroon 7 (L-LO), het «subfecunditeitspatroon», wat minder

vaak voorkomt: bij ongeveer 11 en 7,5% van de huwelijken gesloten in 1950-1954 en 1960-1964.

Noten

¹ Edin, K. A. The fertility of the social classes in Stockholm in the years 1919, to 1929, in G. Pitt-Rivers, *Problems of Population*, London 1932, blzz. 91-101.

Een goed uitgewerkt historisch overzicht voor Nederland geeft Poppel, F. van. De differentiële vruchtbaarheid in historisch perspectief; de invloed van de sociale status, *Bevolking en Gezin*, 1974. Hij bedient zich hier van materiaal van de Volkstellingen 1930 en 1947.

² Heeren, H. J. Kindertal en sociale status, *Intermediair*, 1974, nr. 42.

³ Blake, J. Fertility control and the problems of voluntarism, *Scientists and world affairs*, London 1972.

⁴ Interessante samenvattende beschouwingen zijn de volgende:

Schultz, T. W. The value of children: an economic perspective, *Journal of political economy*, 1973, vol. 81, blzz. 2, 13.

Defronze, J. Cross sectional areal analysis of factors affecting marital fertility; actual versus relative income, *Journal of marriage and the family*, 1976, blzz. 669-677.

Cochrane, S. H. Children as by-products, investment goods, and consumer goods: a review of some micro economic models of fertility, *Population Studies*, 1975, 29, blzz. 373-391.

⁵ Becker, G. S. An economic analysis of fertility, *Demographic and Economic change in developed countries*, Princeton 1960.

⁶ Zie zijn artikel in Scheldon, E. B. (ed), *Family economic behavior*, Philadelphia, 1973, *Relative economic status and the american fertility swing*.

⁷ Blake, J. Are babies consumer durables, *Population Studies*, 22, 1968, blzz. 5-25.

9. Beroepsgroep van de man en het tempo van de vruchtbaarheid

9.1. Intervallengten

Van de vele mogelijkheden om tot een indeling te komen van de sociaal-economische status van de man is voor de analyse van het volkstellingsmateriaal noodzakelijkerwijze gekozen voor een zo beknopt mogelijke categorisering. Buiten de groep van in loondienst zijnde mannen (75 tot 80% van het volkstellingsbestand werden een drietal afwijkende beroepsgroepen onderscheiden. Helaas maakt deze, voor de censusanalyse geschikte categorisering het niet mogelijk de resultaten met die van andere onderzoeken te vergelijken, zeker niet met het NOVOM materiaal. Gekozen is voor de indeling:

S1 = Wetenschap, vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 en meer man personeel.

S2 = De overige zelfstandigen buiten de landbouw met minder dan 10 man personeel,

S3 = Zelfstandigen in de landbouw.

S4 = In loondienst zijnde mensen met een inkomen (1971) van f 12 000 of meer per jaar.

S5 = In loondienst zijnde mensen met een inkomen minder dan f 12 000 per jaar, S6 en S7 zijn de kleine restgroepen wier sociaal-economische status niet bekend is of zonder beroep zijnde mensen (deze groepen zijn buiten de analyse gehouden).

Het moge duidelijk zijn dat vooral van de categorieën S1 en S3, en mogelijk van S5, afwijkingen van het algemene tempo in de ontwikkeling van de vruchtbaarheid te verwachten zijn.

De lengte van het eerste interval logenstraft echter deze verwachting gedeeltelijk. Wel is het categorie S3 (de «boeren») die de kortste eerste intervallen aan de dag legt met 17,5 (cohort 1950), 18 (cohort 1960) en 16 maanden voor het cohort 1965. Maar de langste intervallen komen toe aan S4 (ambtenaren en andere hoger geschoolde personeelsleden). Tabel 22 verschaft ons de volgende gegevens. Een eerste intervallengte van 21,5 voor het cohort 1950, 20,5 voor het cohort 1960 en stabiel op 20,5 maand voor het huwelijkscohort 1965. Tussen S3 en S4 wisselen de overige groeperingen, S1, S2 en S5 elkaar af.

Het tweede interval wordt op een andere wijze door de categorieën afgebakend. Hier staan de groepen S4 en S5 aan de bovengrens met 32,5 maand voor het cohort 1950 tot 30 maanden voor het cohort 1964. S3 neemt weer de benedengrens in met rond de 27 maanden voor de cohorten 1950 tot 1964. De categorie S2 (de «kleinere zelfstandigen») fluctueert tussen beide grenzen in. S1 (de «intellectuelen en managers») begon met een lang tweede interval van het cohort 1950 (34,5 maand), maar zakte in de loop van de vijftiger jaren cohorten snel tot het lage peil van S3, met 26,5 maand voor het cohort 1960 en 27,5 maand voor het huwelijkscohort 1964; een wat merkwaardige tempoversnelling van de vruchtbaarheid (voor zover dat bepaald wordt door het krijgen van het tweede kind).

De bovengrens van het derde interval wordt hier door drie groepen afwisselend ingenomen, te weten S2, 4 en 5 met een intervallengte rond de 34 maanden. Traditiegetrouw neemt S3 de laagste positie in met 28 maanden voor het cohort 1950, de cohorten 1955 tot 1960 verlengen hun derde interval tot 30,5 maand. Categorie S1 schommelt met de lengte van het derde interval tussen de overige groeperingen in.

Tabel 22. Gemiddelde lengte van de eerste vier intervallen per huwelijkscohort naar de sociaal-economische status van de man; in jaren

Gemiddelde lengte 1e interval								Gemiddelde lengte 2e interval							
Cohort:	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	Cohort:	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
1950	1,81	1,72	1,46	1,80	1,63	1,85	1,74	1950	2,83	2,81	2,30	2,74	2,72	2,84	2,46
1955	1,54	1,56	1,45	1,72	1,53	1,47	1,67	1955	2,43	2,55	2,27	2,68	2,71	2,67	2,39
1960	1,81	1,63	1,49	1,70	1,52	1,70	1,48	1960	2,16	2,53	2,29	2,71	2,63	2,79	2,45
1962	1,70	1,47	1,34	1,65	1,51	1,38	1,46	1962	2,19	2,63	2,24	2,60	2,57	2,53	2,73
1964	1,40	1,49	1,31	1,66	1,52	1,52	1,49	1964	2,29	2,44	2,18	2,48	2,57	2,21	2,36
1965	1,38	1,61	1,35	1,69	1,46	1,57	1,58	1965	2,21	2,34	2,12	2,39	2,41	2,60	2,29
1966	1,35	1,55	1,30	1,60	1,37	1,46	1,44	1966	2,12	2,09	1,88	2,13	2,15	1,96	2,25
1968	1,18	1,11	1,09	1,22	1,07	1,25	1,05	1967	1,82	1,81	1,60	1,77	1,81	2,05	1,76

Gemiddelde lengte 3e interval								Gemiddelde lengte 4e interval							
Cohort:	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7	Cohort:	S1	S2	S3	S4	S5	S6	S7
1950	2,77	2,69	2,43	2,88	2,67	2,93	2,57	1950	2,23	2,64	2,41	2,94	2,77	3,25	3,03
1955	2,86	2,81	2,33	2,83	2,75	2,37	2,70	1955	2,38	2,84	2,42	2,76	2,66	2,60	2,24
1967	2,44	2,84	2,41	2,87	2,79	2,63	2,59	1957	2,44	2,66	2,51	2,76	2,77	3,45	2,56
1959	2,81	2,84	2,67	2,78	2,78	2,75	2,90	1959	2,35	2,48	2,50	2,69	2,71	2,56	2,77
1960	2,58	2,69	2,56	2,80	2,76	3,03	2,50	1960	2,95	2,45	2,47	2,59	2,59	2,98	2,19
1961	2,57	2,89	2,54	2,81	2,66	2,93	2,57	1961	2,90	2,48	2,35	2,52	2,47	2,48	1,61
1963	2,66	2,48	2,29	2,54	2,53	2,75	2,99	1962	1,97	2,46	2,29	2,36	2,25	2,41	2,08
1965	1,75	1,95	1,81	1,87	1,94	1,52	2,13	1963	2,04	1,94	2,01	2,13	2,10	1,65	2,75

S1 = Wetenschappelijk vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 en meer man personeel
 S2 = Overige zelfstandigen buiten de landbouw met minder dan 10 man personeel
 S3 = Zelfstandigen in de landbouw
 S4 = In loondienst met inkomen 12 000 per jaar en meer
 S5 = In loondienst met inkomen minder dan 12 000 per jaar
 S6 = Sociale groep onbekend
 S7 = Personen zonder beroep

9.2. Beroepsgroepen en gezinspatronen

Bij de categorie S1 («intellectuelen en managers») valt de sterke voorkeur voor patroon 2 (M-KM) op. Het vroeg in het huwelijk geplande meerkindergezin komt bij ruim 20% van deze gezinnen voor (bij het cohort 1960-1964 nog 14%), dat ligt 60 tot 70% boven het gemiddelde. Daartegenover staat dat het patroon 3 (K-LO) ondervertegenwoordigd is met 11,5% voor het cohort 1950-1954 tot 10,5% voor het cohort 1960-1964. Bij S1 treft men dus relatief veel mensen aan die bewust meerdere kinderen willen hebben en komen «gedwongen huwelijken» minder vaak voor (zie tabel 23). Patroon 4 (M-LO) is voor de cohorten 1950-1954 tot 1960-1964 een weinig oververtegenwoordigd met 12,5 tot 17% van de totale patronenset, maar het jongste huwelijkscohort (1965-1969) stijgt tot 25%, dat is 80% boven het gemiddelde. In hoeverre dit een trend is (het geplande tweekindergezin) is voor deze kleine categorie moeilijk vast te stellen. Mogelijk zal een groot deel van dit cohort bij latere registratie alsnog tot patroon 2 gaan behoren. Patroon 5 is ondervertegenwoordigd. Dit patroon wordt gekenmerkt door een vroeg in het huwelijk gepland eerste kind, met uitstel van het tweede. Nog met 18% bij het cohort 1950-1954 aanwezig, snel verminderd tot 13% bij het cohort 1960-1964, daarmee 20 tot 30% beneden het gemiddelde blijvend. Ook patroon 7 is met 8,5 (cohort 1950-1954) tot 7% (cohort 1960-1964) sterk ondervertegenwoordigd. Kennelijk vindt men bij deze groepering minder vaak mensen die hun eerste kind later in het huwelijk krijgen.

Zowel categorie S2 als S4 wijken niet significant van de algemene patroonverdeling af. Voor categorie S4 is dit vanwege haar omvang (rond 50%

van het volkstellingbestand) niet verwonderlijk, maar van S2 (de kleinere zelfstandigen), ongeveer 10 tot 7,5% van het bestand, kan opgemerkt worden dat zij zich in niets van de algemene trend onderscheiden. De cohorten van S3 (de boeren) hebben een geheel eigen specifieke patronenverdeling. Vijftig tot vijftig procent van deze groep vertoont het patroon 2 of 1. Sterk ondervertegenwoordigd zijn de patronen 3, 5, 6 en 7.

Patroon 1 komt ongeveer anderhalf keer zo vaak voor als gemiddeld. Dit patroon, waaronder veel van de «gedwongen» huwelijksparen vallen die binnen korte tijd ook hun tweede kind realiseren, komt bij 30 (cohort 1950-1954) tot 34,5% (cohort 1960-1964) van de plattelandsgezinnen voor. Dit doet vermoeden dat men op het platteland vaak het huwelijk primair ziet als het instituut voor het voortbrengen van kinderen en waar men pas trouwt als de vrouw vruchtbaar gebleken is. In die richting wijst ook de sterke ondervertegenwoordiging van de patronen 6 en 7 (lang eerste interval) die respectievelijk bij 4 en 6% van de gezinnen voorkomen.

Tabel 23. Cumulatieve verdeling van gezinspatronen per huwelijkscohort/soc.-econ. status van de man, in procenten

Patroon-nummer	S1				S2				S3				S4			
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4
1	23,4	24,2	32,2	25,4	20,6	24,9	26,4	19,2	29,9	34,8	34,5	28,4	19,8	20,8	23,2	17,3
2	44,2	46,4	46,4	27,5	33,8	38,0	35,7	20,8	50,0	57,2	52,5	32,2	32,3	33,3	31,6	18,5
3	55,7	55,0	56,9	45,7	47,6	51,3	49,9	44,6	61,5	65,8	61,3	51,5	45,9	45,8	44,4	40,7
4	68,0	71,2	73,8	70,5	59,4	64,9	67,8	61,2	73,6	77,5	76,6	70,0	58,3	61,2	64,4	56,7
5	86,2	87,5	86,8	97,1	82,5	84,1	87,1	93,3	89,9	90,5	91,0	97,5	80,6	82,0	84,3	92,4
6	91,5	94,3	93,2	97,1	88,0	89,6	91,6	94,0	93,8	94,3	95,0	97,9	86,9	88,5	89,7	92,9
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Patroon-nummer	S5				S6				S7				Huwelijkscohort N1 = 1950/54 N2 = 1955/59 N3 = 1960/64 N4 = 1965/69
	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	N1	N2	N3	N4	
1	22,9	24,7	26,7	19,5	22,0	23,2	23,4	17,6	23,1	25,4	26,3	16,7	
2	35,2	35,5	34,9	20,5	32,6	34,9	30,5	18,0	36,3	37,8	35,0	18,4	
3	51,9	52,1	52,1	53,1	48,5	53,1	47,9	50,6	53,5	53,2	54,7	60,5	
4	62,2	62,8	65,6	63,1	62,0	65,0	65,5	60,9	61,6	65,2	67,9	68,0	
5	83,8	84,1	86,2	95,0	83,1	86,2	84,8	91,5	83,9	86,3	84,3	95,9	
6	88,0	88,6	90,2	95,3	86,9	91,8	90,0	91,8	88,1	90,9	87,4	98,1	
7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

S1 = Wetenschappelijk vrije beroepen en overige zelfstandigen buiten de landbouw met 10 en meer man personeel
 S2 = Overige zelfstandigen buiten de landbouw met minder dan 10 man personeel
 S3 = Zelfstandigen in de landbouw
 S4 = In loondienst met inkomen 12 000 per jaar en meer
 S5 = In loondienst met inkomen minder dan 12 000 per jaar
 S6 = Sociale groep onbekend
 S7 = Personen zonder beroep

Ook patroon 2 (M-KM), het geplande meerkindergezin, is anderhalf tot twee keer zo vaak aanwezig als gemiddeld, met 20% voor het cohort 1950-1954, 22,5% (cohort 1955-1959) en 18% (cohort 1960-1964). Het jongste cohort (1965-1969) is met dit patroonaandeel van 4% zelfs bijna drie keer zo vaak aanwezig als normaal. Patroon 3 (K-LO) komt slechts bij 11,5% tot 9% van de cohorten 1950-1954 en 1960-1964 voor, dat is 20 tot 40% beneden het gemiddelde. Op het platteland komen de «ongewild gedwongen» huwelijken blijkbaar minder vaak voor. Patroon 5 (M-LO) is eveneens ondervertegenwoordigd, bij 16 tot 14,5% van de gezinnen uit de huwelijkscohorten

ten 1950-1954 tot 1960-1964 (rond 30% beneden het gemiddelde). Dus minder vaak gezinnen met een vroeg in het huwelijk gepland eerste kind en met een uitstel van het tweede kind.

Alleen patroon 4 (M-LO) kent een verdeling die meer overeenkomt met de gemiddelde trend, alhoewel ook licht ondervertegenwoordigd. Bij de categorie S5, de mensen in loondienst met een inkomen (1971) onder de f 12 000, valt alleen de lichte oververtegenwoordiging van patroon 3 (K-LO) op. Anders dan men had mogen verwachten, blijkt deze groepering qua vruchtbaarheidsgedrag niet significant af te wijken van categorie S4 of van het gemiddelde.

10. Beleidsaanbevelingen

10.1. Inleiding

Het is een aardige gewoonte aan het worden om wetenschappelijke bijdragen aan een bepaalde probleem af te sluiten met aanbevelingen voor het beleid. Op deze gewoonte zullen wij geen uitzondering maken. In het geval van een censusmonografie betreffende de vruchtbaarheid zijn een tweetal soorten beleidsaanbevelingen denkbaar.

In de eerste plaats kan worden gedacht aan suggesties betreffende het beleid gericht op het beïnvloeden van de vruchtbaarheid, of elementen daarvan, van de totale Nederlandse bevolking, of deelpopulaties daaruit.

Een tweede soort aanbevelingen is die betreffende de wijze van onderzoeken, waarbij dan een onderscheid kan worden gemaakt tussen het beleid ten aanzien van de materiaalverzameling en beleid ten aanzien van de materiaalverwerking.

Om een aantal redenen lijkt het onnodig om uitvoerig stil te staan bij beleidsaanbevelingen van de eerstgenoemde soort.

- De eerste reden is de opmerkelijke verandering in het vruchtbaarheidsgedrag welke zich sinds de materiaalverzameling ten behoeve van deze monografie voltrokken heeft. In hoofdstuk 2 is hieraan aandacht besteed. Weliswaar hebben wij in deze monografie gebruik gemaakt van materiaal van het NOVOM, waarvan de materiaalverzameling enkele jaren later plaatsvond dan de Volkstelling; het lijkt ons echter eleganter eventuele beleidsaanbevelingen die op grond van het NOVOM gedaan zouden kunnen worden, te laten aan de uitvoerders van het NOVOM.

- De tweede reden is het recente verschijnen van het eindrapport van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (Commissie-Muntendam)¹. In dit eindrapport zijn een twintigtal aanbevelingen gedaan betreffende geboortenregelend gedrag (blz. 246-247). Gezien de vele voorstudies kan worden aangenomen dat deze aanbevelingen gebaseerd zijn op diepgaander onderzoek dan de Volkstelling überhaupt zijn kan. Het lijkt nauwelijks zinvol om deze aanbevelingen in dit rapport opnieuw te doen. Bovendien zou dit, zoals gezegd, niet kunnen geschieden op basis van het materiaal van de Volkstelling. Weliswaar bestaat bij sommigen de twijfel over de door de Staatscommissie gedane aanbevelingen. In een recent artikel stellen De Feijter en Vossen onder meer het volgende: «Speculerend op de vrije wil en verantwoordelijkheid van de individuen ten aanzien van hun procreatie acht de commissie het even waarschijnlijk als gewenst dat het huidige lage vruchtbaarheidspeil nog een tiental jaren gehandhaafd blijft om daarna weer te stijgen tot het niveau dat noodzakelijk is om op den duur een stationaire bevolking te bereiken. De plausibiliteit van dit laatste is onvoldoende aangetoond. Het is op zijn minst noodzakelijk om ten aanzien van dit punt nader onderzoek te verrichten². Wij zullen niet verder ingaan op (kritiek op) het eindverslag van de Staatscommissie, en ons in dit hoofdstuk beperken tot aanbevelingen aangaande het onderzoek. Allereerst zullen wij in de volgende paragraaf kort ingaan op de materiaalverzameling. Dit hoofdstuk, en daarmee dit rapport, zal worden afgesloten met enkele overwegingen van meer theoretische aard betreffende het onderzoek naar de vruchtbaarheid.

10.2. De materiaal-verzameling ten behoeve van deze monografie

Niet alleen volkstellingsmateriaal vormde de bron van het in het voorafgaande gestelde in deze monografie. In dit hoofdstuk zullen wij echter geen aandacht besteden aan de materiaalverzameling van het NOVOM en ons beperken tot de Volkstelling.

Zoals in één van de interimrapporten wordt opgemerkt, dienen gegevens ten behoeve van gezinssociologische en demografische aspecten te worden beschouwd als secundair materiaal. «Onder secundair materiaal wordt hier verstaan dat de gegevens van de Volkstelling niet speciaal voor gezinssociologisch en demografisch onderzoek zijn verzameld»³.

Ten aanzien van de Volkstelling in het algemeen zijn verschillende standpunten mogelijk⁴. Eén van de meest gehoorde standpunten wordt de laatste tijd herhaaldelijk verwoord door De Hoog⁵. Hij gaat er in zijn artikelen vanuit dat de Volkstelling moet blijven bestaan. Hij gaat er tevens van uit dat een census aan een vijftal basisvoorwaarden moet blijven voldoen. Deze zijn:

- «- De Volkstelling moet dienen als correctie op de gegevens van de gemeentelijke bevolkingsregisters;
- De Volkstelling moet dienen als basis voor het controleren van de representativiteit van steekproeven;
- Enige continuïteit tussen de verschillende Volkstellingen is wenselijk om gegevens over een lange termijn te kunnen analyseren;
- De census zou de basis moeten blijven voor analyses, die noodzakelijk stoelen op gegevens van de totale bevolking;
- Volkstellingen zijn nodig ter wille van de internationale vergelijking van bepaalde gegevens»⁶.

Hij stelt dan dat een Volkstelling die aan deze vijf basisvoorwaarden voldoet niet meer dan enkele ponskaarten behoeft te omvatten. Hij pleit, kortom, voor een ingekrompen Volkstelling. Een dergelijke ingekrompen Volkstelling heeft volgens De Hoog «het voordeel dat vrijwel zeker de periode tussen het tijdstip van de verzameling van gegevens en het tijdstip waarop de gegevens beschikbaar komen kan worden verkleind. Het beleid en de wetenschap is zeer gebaat bij actuele gegevens»⁷.

Wanneer de Volkstelling wordt ingekrompen, zal er een uitbreiding dienen plaats te vinden van steekproefonderzoeken met een meer specifieke probleemstelling dan de Volkstelling. «Naast een ingekrompen Volkstelling zouden doelgerichte onderzoeken een diepgaande analyse kunnen verstrekken over actuele gebeurtenissen en vraagstukken, in het bijzonder betreffende het vakgebied van de gezinssociologie en de demografie»⁸.

De aanbevelingen gedaan door De Hoog worden van harte door ons ondersteund. Het is gebleken dat voor wat betreft de vruchtbaarheid het volkstellingsmateriaal sterk aan waarde vermindert naarmate de resultaten langer op zich doen wachten. Er bestaat een duidelijke relatie tussen de uitgebreidheid van de vragenlijst en de benodigde tijd van verwerking en presentatie van het materiaal, naarmate de telling uitgebreider is duurt het langer voordat materiaal beschikbaar komt.

Bijkomend maar wel interessant is de waarschijnlijk geringere oppositie bij een kleinere telling. Zoals bekend richtten de bezwaren tegen de telling zich indertijd voornamelijk tegen (vermeende) inbreuken op de privacy door de grote hoeveelheid vragen. Voor wat betreft de vruchtbaarheid specifiek, kan nog worden gesteld dat het vruchtbaarheidsonderzoek andere en meer diepgaande gegevens nodig heeft, dan die welke door middel van een Volkstelling (kunnen) worden verkregen.

Wij hopen dit in hoofdstuk 2 duidelijk te hebben gemaakt.

Tot slot van deze paragraaf willen wij nog kort ingaan op een andere aanbeveling, gedaan door De Hoog, namelijk dat de overheidstellingen meer op elkaar dienen te worden afgestemd.»⁹

In de periode 1971-1974 is het CBS betrokken geweest bij een drietal onderzoeken naar de vruchtbaarheid. Het bureau verzorgde de Volkstelling en is als zodanig betrokken bij deze censusmonografie.

Verder is het CBS naast het NIDI en het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht uitvoerder van het NOVOM. Tenslotte voert het CBS zelf onderzoek uit naar de gezinsvorming. Naast deze concrete onderzoeksactiviteiten participeert het CBS in commissies welke (onderzoek van) de vruchtbaarheid als (deel) onderwerp hebben; zoals de Staatscommissie-Muntendam en de in oktober 1977 geïnstalleerde commissie «Interdepartementale

commissie bevolkingsbeleid»¹⁰. Deze opsomming geeft aan dat het belangrijk is dat het CBS, het belangrijkste nationale data-verzamelingsorgaan, nadrukkelijk participeert in onderzoek en ook zelf onderzoek uitvoert. Wel dient te worden vermeden dat gelijktijdig onderzoeken plaatsvinden die de waarde van elkaars resultaten beïnvloeden. Het merkwaardige feit doet zich nu voor dat deze censusmonografie verschijnt terwijl het tweede onderzoek gezinsvorming gehouden is, en over het NOVOM nog gerapporteerd wordt. Het ware ons inziens wenselijk om meer systematiek te brengen in planning van onderzoek en daarmee het vaker belasten van respondenten dan strikt noodzakelijk, te voorkomen.

10.3. Onderzoeksbeleid ten aanzien van de vruchtbaarheid

De in hoofdstuk 3 gepresenteerde onderzoeken zijn tamelijk arm aan theorie, waarbij overigens misschien een uitzondering moet worden gemaakt voor het NOVOM. Later komen wij hier nog op terug.

In het slotwoord van Moors «Child spacing and family size in the Netherlands», wordt bij voorbeeld het volgende gesteld: «The study presented here is to an high degree of a statistical empirical nature. The research design used implies that the results in themselves will contribute little to the theory formation regarding fertility. We are convinced that in the Netherlands the basis for a genuinely social-scientific interpretation of fertility behaviour was lacking, whether it takes place at macro or micro level. The backlog of many years in socio scientific research in this field cannot be made up all at once»¹¹.

Uit het bovenstaande zou indruk kunnen ontstaan dat er in Nederland niets is gedaan aan theorievorming betreffende een zoeken naar een verklaring van differentiële vruchtbaarheid. Deze indruk is ten onrechte. Zo kan bij voorbeeld een artikel van Groenman worden genoemd dat in 1951 verscheen¹², in *Gemenebest*, vol. 11, blzz. 69-83. In dit artikel - Geboortever verschillen bij sociale groepen - houdt Groenman zich bezig met de discussie betreffende de eventueel geringere vruchtbaarheid van de hogere sociaal-economische strata. Groenman tracht de geboorte te koppelen aan sociologische begrippen. Zo stelt hij onder meer het volgende: «De geboorte is een cultuurgoed, zij beantwoordt als zodanig aan bepaalde sociale patronen. Als cultuurgoed hangt zij ook samen met andere cultuurgroepen. Kortom, zij gedraagt zich als cultuurgoed». «Dit betekent 1° dat zij gezien de differentiaties in het groepsbezit bij uiteenlopende groepen zal wisselen van groep tot groep en 2° dat zij niet statisch is, maar aan verandering onderhevig.» «Het geboorteklimaat is gekenmerkt door een geboortenorm. De in groepsverband levende mens onttrekt zich doorgaans moeilijk aan groepsdwang. Hij houdt, bewust of onbewust, rekening met de geldende normen.» Deze bijdrage is tamelijk geïsoleerd, hoewel het probleem wat hij behandelt tot op de huidige dag de aandacht heeft van demografen.

De grote lijn in de theorie betreffende de differentiële vruchtbaarheid is getrokken door de zogenaamde Van Heek/Hofstee discussie. In het vervolg van deze paragraaf zullen wij daaraan dan ook ruime aandacht besteden. Verder zal nog worden ingegaan op het werk van Glasbergen en Zandanel.

In 1954 verscheen aan de hand van Van Heek een zeer belangwekkende studie¹³. Deze studie had als onderwerp het geboorteniveau van de Nederlandse rooms-katholieken, en hun invloed op het vruchtbaarheidsniveau van de totale Nederlandse bevolking. Het Nederlandse geboortecijfer was in vergelijking met de ons onringende landen betrekkelijk hoog. Van Heek vermoedde dat dit voor een belangrijk deel was toe te schrijven aan het hoge geboorteniveau van de rooms-katholieken. Het bleek dat de Nederlandse Katholieken ook voor wat betreft hun vruchtbaarheid als een aparte categorie konden worden gedefinieerd, zowel ten aanzien van de rest van de Nederlandse bevolking als ten aanzien van hun geloofsgenoten in de ons omringende landen.

Het bleek dus dat de Nederlandse Katholieken anders waren dan de Katholieken in grensgebieden. Van Heek zocht de verklaring van die verschillen in de richting van effecten van het zich emanciperen van «een verdrukte min-

derheidsgroep». Minderheidsgroeperingen conformeren zich in extreme mate aan eigen groepsnormen. Van Heek verwijst hier naar de historicus Toynbee, die een theorie heeft ontwikkeld – de zogenaamde penelization-theorie – betreffende dit effect. Een vergelijking die in dit verband vaak wordt gemaakt is die met een knotwilg: hoe vaker deze boom wordt gesnoeid, des te harder hij zal groeien. Bij de katholieken bestond dus de neiging om hun aantal te doen toenemen, als het ware tegen de verdrukking in. Het proces werd nog versterkt door een tweetal factoren. In de eerste plaats leefden de katholieken geografisch betrekkelijk geconcentreerd en geïsoleerd, waardoor de groepscohesie zich beter kon ontwikkelen. In de tweede plaats stelde de geestelijkheid zich conservatief op ten aanzien van geboortenbeperking.

De belangrijkste conclusie van Van Heek was, dat door de katholieke leerstellingen en de manier waarop deze door de Nederlandse katholieken werd gepraktiseerd, het geboorteniveau van de gehele Nederlandse bevolking belangrijk werd beïnvloed door het katholieke volksdeel.

Voor de volledigheid zij vermeld dat Van Heek nooit heeft beweerd dat het Katholicisme de enige factor zou zijn. Zo noemde hij bij voorbeeld de beroepsstructuur van het katholieke volksdeel en de urbanisatiegraad van gebieden waar zij zich voornamelijk bevonden als andere belangrijke factoren.

Ook Hofstee hield zich uitvoerig bezig met de demografie van Nederland in het algemeen en de vruchtbaarheid in het bijzonder. Zijn eerdere bijdragen op dit gebied werden door hem gesynthetiseerd weergegeven in een artikel in *Drift en Koers* in 1962¹⁴. Het belangrijkste verschil tussen de probleemstellingen van Van Heek en Hofstee was, dat de probleemstelling van Hofstee veel ruimer was. Hij stelde dat wanneer men de veranderingen in de Nederlandse vruchtbaarheid vanaf ongeveer 1850 zou willen verklaren, men op de eerste plaats diende te onderzoeken welke maatschappelijke krachten zich op dat moment in de ontwikkeling van bevolking deden gelden en wat hun effect zou kunnen zijn geweest op de uiteindelijke bevolkingsgroei. Volgens Hofstee zou moeten worden nagegaan welke invloed van de bevolkingsgroei uitgaat op andere sectoren van het maatschappelijk gebeuren. Op grond van gebleken verschillen meende Hofstee dat een regionaliserende benadering welhaast onontbeerlijk was. Hij constateerde een daling van de vruchtbaarheid die zich over Nederland bewoog van Noord-West naar Zuid-Oost. Volgens Hofstee werd deze daling veroorzaakt door een geleidelijk verdwijnen van het traditionele cultuurpatroon.

Na het traditionele cultuurpatroon treedt een overgangsfase op die door Hofstee wordt omschreven als de proletarische tussenfase. Vervolgens doet het modern-dynamisch cultuurpatroon haar intrede. De overgang van het traditionele naar het modern-dynamische cultuurpatroon wordt begeleid en veroorzaakt door een algemene maatschappelijke verandering, zich manifesterende in zaken als rationalisatie van de landbouw en verdergaande industrialisatie.

Volgens Hofstee ligt «het essentiële verschil tussen beide cultuurpatronen in de houding ten aanzien van verandering. In het traditionalistisch cultuurpatroon ligt de norm voor het beoordelen van eigen handelen en dat van anderen in het verleden. Alles moet gebeuren zoals het altijd is gebeurd. Verandering is ongeacht de aard van deze verandering fout. Is men door de omstandigheden gedwongen zijn gedrag te wijzigen dan tracht men deze wijziging, als het enigszins mogelijk is, te motiveren als een terugkeer tot ten onrechte verloren gegane gedragvormen.

In het modern-dynamische cultuurpatroon wordt verandering in principe positief gewaardeerd. De modern-dynamische mens gelooft in de mogelijkheid van verbetering door verandering en is bereid mogelijkheden tot verandering, die hem worden geboden op hun waarde te onderzoeken. Dit betekent niet dat voor hem het nieuwe als zonder meer beter geldt: nadere overweging kan hem tot de conclusie leiden dat het oude beter was. Hij wijst echter niet als de traditionalistische mens het nieuwe af, omdat het nieuw is».

Hofstee meent dat de invloed van het Katholicisme als verklaring voor ver-

schillen in het geboorteniveau wel wat overschat wordt door Van Heek. Het is slechts een factor en niet meer dan dat. De hoofdoorzaak van de dalende vruchtbaarheid ligt in veranderingen in het algemene denken. De veronderstelling van het bestaan van een samenhang tussen de ontwikkeling van het modern-dynamische denken en de daling van de geboorten ligt wel voor de hand; zoals Hofstee zelf opmerkt: «De daling van een stelsel van voortplanting, waarin in het huwelijk de groei van het kindertal min of meer aan de natuur wordt overgelaten, naar een systeem, waarin bewust het aantal kinderen wordt beperkt – welke middelen of methoden men daarvoor dan ook aanwendt – betekent een belangrijke wijziging in het gedrag van de betrokken individuen. Men kan zich moeilijk voorstellen dat men hiertoe komt, wanneer niet in belangrijke mate een bres is geslagen in het traditionalistisch denken».

Van Heek reageerde op de opmerkingen van Hofstee met betrekking tot zijn these en een boeiende discussie in *Mens en Maatschappij*, waarbij ook anderen bijdragen leverden was het gevolg¹⁵. De discussie werd enigszins vertroebeld door het feit dat voor een deel over verschillende zaken gesproken werd. Van Heek sprak over het geboorteniveau van de rooms-katholieken en het aandeel van de katholieke reproductie in het totale Nederlandse geboortencijfer. Hofstee hield zich meer bezig met veranderingen in het geboortenpatroon van een totale populatie. Overigens is deze tegenstelling ook door de auteurs zelf genoemd.

Tot slot van dit korte overzicht willen wij nog enige aandacht besteden aan het werk van Glasbergen en Zandanel¹⁶. De probleemstelling van hun werk luidt: «...pogen vanuit een macrosociologisch perspectief het fertiliteitsgedrag en veranderingen daarin te begrijpen». «Niet op de bekende sociologische variabelen, maar primair op «key groups» in de Nederlandse samenleving en de invloed van deze groepen op de veranderingen in demografische processen zal onze aandacht gericht zijn».

Glasbergen en Zandanel benaderen de vruchtbaarheid «als een sociaal verschijnsel dat grotendeels het produkt is van een in de socioculturele context vigerend waarden- en normenpatroon.» Voor de vruchtbaarheid zijn een aantal elementen uit het waardenpatroon van belang, welk geheel van elementen door de auteurs het «fertiliteitscomplex» wordt genoemd.

Achtereenvolgens zijn deze elementen:

- waardering van het huwelijk;
- seksualiteit;
- geboortenregeling;
- taak van de vrouw;
- kinderen;
- bevolkingsgroei.

Glasbergen en Zandanel onderscheiden een drietal oriëntaties waarbinnen de elementen een verschillende lading hebben, die dan op hun beurt weer aanleiding zijn voor verschillen in vruchtbaarheid. Deze oriëntaties zijn achtereenvolgens: de traditionele oriëntatie, de individueel rationele en de collectief rationele oriëntatie. Het traditionele verwachtingspatroon ten aanzien van de voor de fertiliteit belangrijke gedragsaspecten kan in ideaaltypische vorm beschouwd worden als zijnde opgebouwd uit de volgende elementen:

- a. Het huwelijk dient de enige legitieme vorm van hechte relatievorming voor volwassenen te zijn;
- b. De seksualiteit is te beschouwen als een gedragsaspect alleen weggelegd voor volwassenen in een hechte, juridische gelegaliseerde heteroseksuele relatie en dient gericht te zijn op de voortplanting;
- c. Geboortenregeling in de zin van het toepassen van middelen ter beperking van het kindertal wordt niet positief gewaardeerd, zelfs afgekeurd of is geheel taboe. De spreiding van opeenvolgende geboorten is

- slechts geoorloofd in uiterste noodzaak en dan alleen met behulp van zogenaamde natuurlijke methoden;
- d. De taak van de vrouw is primair het voortbrengen en verzorgen van kinderen;
- e. De bevolkingsgroei is niet als problematisch te beschouwen. Van overbevolking kan geen sprake zijn.

Met gebruik maken van verschillende onderzoekingen, onder andere uitgevoerd door het NIPO, betogen de auteurs dat de verschillende elementen van het fertiliteitscomplex zijn veranderd in de zestiger jaren.

Het is interessant om te constateren dat de theorievorming betreffende de vruchtbaarheid in Nederland voornamelijk een macro-sociologisch karakter heeft gehad, hoewel vaak het adagium wordt vernomen dat de vruchtbaarheid en beslissingen over het krijgen van kinderen in de slaapkamer tot stand worden gebracht¹⁷.

Van Heek noemt, zoals beschreven, het culturele klimaat onder het Nederlandse rooms-katholieke volksdeel als verklarend voor de hoge vruchtbaarheid van dit volksdeel, en daarmee voor de relatief hoge vruchtbaarheid van Nederland als geheel.

Hofstee verwijst naar modernisering en veranderende cultuurpatronen, terwijl Glasbergen en Zandanel verwijzen naar een «fertiliteitscomplex» dat aan verandering onderhevig zou zijn.

Alle benaderingen zoals geschetst hebben een interpretatief historisch karakter, gebaseerd op ontwikkelingen op aggregaatsniveau zoals die zich in het verleden hebben gemanifesteerd. De probleemstellingen zijn vrij globaal van karakter. Van Heek en Hofstee bedienen zich van een overvloed aan ambtelijk statistisch materiaal, waarmee zij hun betogen onderbouwen. Glasbergen en Zandanel doen dit veel minder. Zij maken daarentegen veel gebruik van NIPO-materiaal.

Wanneer wij bovengenoemde theoretische bijdragen naast de eerder besproken onderzoekingen op het gebied van de vruchtbaarheid leggen, dan blijkt dat «theorie» en «onderzoek» zich vrijwel los van elkaar hebben ontwikkeld.

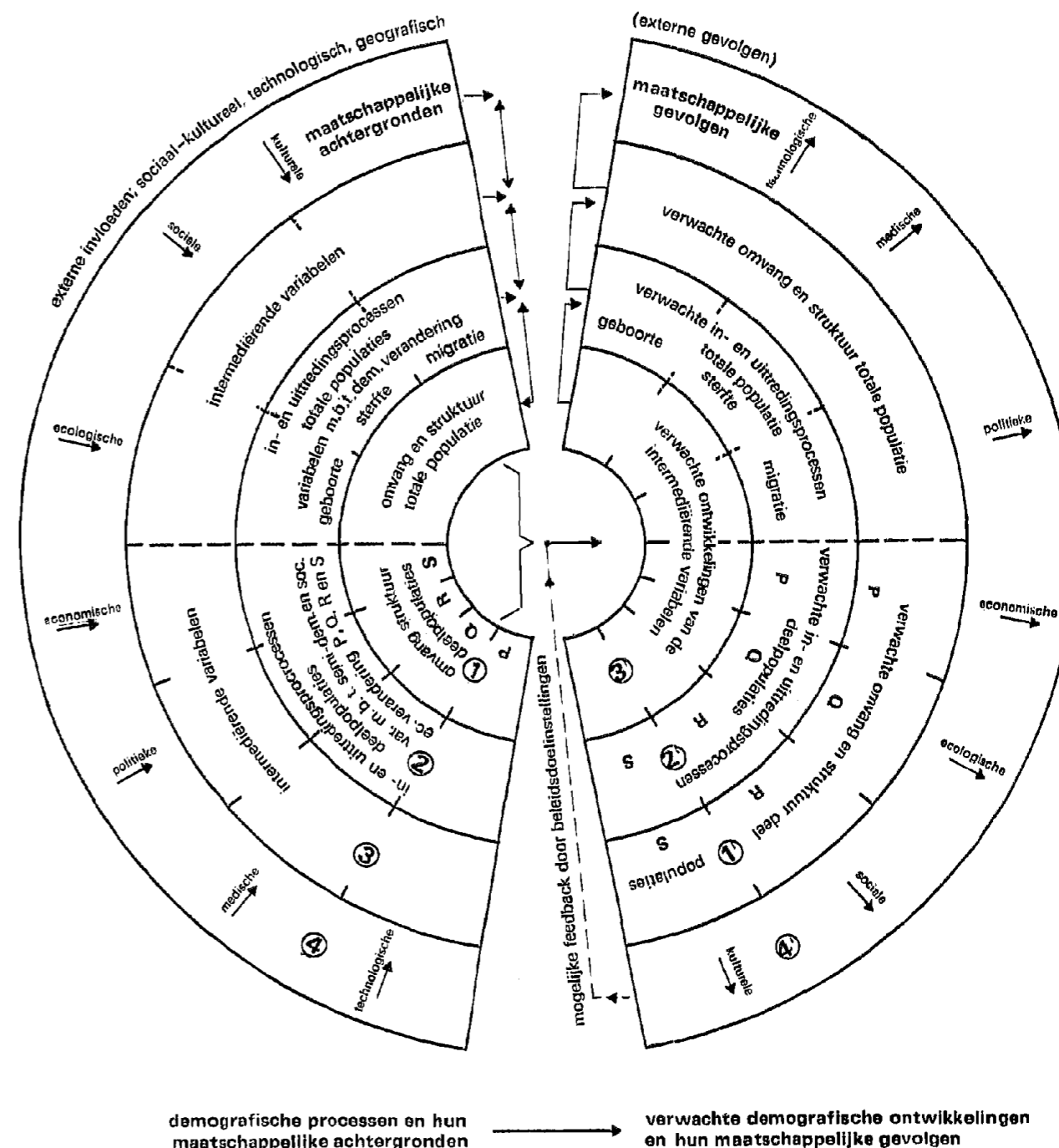
De onderzoeken die wij in hoofdstuk 3 van deze monografie hebben besproken hebben een sterk empirisch karakter. Zelden wordt «theorie» betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek. Vaak wordt pas bij de analysefase theorie geïntroduceerd, zulks om resultaten te commentariëren.

Dit probleem wordt al geruime tijd onderkend in de demografie. In een recent artikel signaleert onder meer Berelson deze tendens. Het op een dergelijke wijze uitvoeren van onderzoek levert wel veel data op, maar verklaringen blijven achterwege. Hoewel er dus veel onderzoek wordt geproduceerd blijft cumulativiteit achterwege, behalve op het gebied van dataverzameling en analyse¹⁸.

Het behoeft geen betoog dat deze monografie aan hetzelfde manco lijdt, maar bij een analyse van een Volkstelling, waarvan het eerste doel is het registreren van bepaalde ontwikkelingen, is dit minder een punt van kritiek dan bij speciaal opgezette wetenschappelijke onderzoekingen welke wel dergelijk een verklarende pretentie hebben. Nu zou het waarschijnlijk ondoenlijk zijn om op korte termijn een verklaringsmodel te bieden voor veranderingen in de vruchtbaarheid. Wellicht is het echter wel doenlijk om, gebruik makend van de door ons besproken intermediërende variabelen van Davis en Blake, te komen tot een verkaveling van het gebied.

Binnen het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek figureert een schema, dat op vrij duidelijke wijze in beeld brengt wat Yaukey bedoelde. (Zie het schema Velden van onderzoek en hun interrelaties.) In dit schema wordt geïllustreerd hoe de relatie is tussen demografische verschijnselen, intermediërende variabelen en de samenleving. Zowel macro als micro georiënteerd onderzoek kan in dit schema een plaats vinden. Uiteraard is het dan wel aan te bevelen theorie niet los te zien van onderzoeksresultaten en

Velden van onderzoek en hun interrelaties

onderzoek niet te doen plaatsvinden zonder een duidelijk theoretisch onderbouwde probleemstelling en vragenlijst. Op het ogenblik wordt in het kader van het Nationaal Programma Demografisch Onderzoek een onderzoek uitgevoerd aan het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht, getiteld: theoretische aspecten van attitudevorming en verandering betreffende het bevolkingsvraagstuk en betreffende een daarop gericht bevolkingsbeleid²⁰.

De belangrijkste doelstelling van dit project is te komen tot theoretisch onderbouwde probleemstellingen voor wat betreft onderzoek op het gebied van de vruchtbaarheid en de migratie. Dit onderzoek is voornamelijk gericht op meer micro-georiënteerde theorie, zoals gedragstheorie en theorie betreffende relaties tussen attitude en gedrag. Wellicht is het ook mogelijk om een dergelijk project te doen uitvoeren met een meer macro-gerichte interesse. Ons inziens kan slechts op deze wijze op den duur sprake zijn van een duidelijke progressie in kennis en inzicht in het verloop van demografische processen.

BIJLAGEN

Noten

¹ Bevolking en Welzijn in Nederland, Rapport van de staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Leidschendam 1976.

² Feijter, H. de en A. Vossen. De Nederlandse bevolkingsontwikkeling: een bedreiging voor ons welzijn? Beleid en Maatschappij, 1977/10, blz. 272-279.

³ Hoog, C. de. De Volkstelling bezien, Amsterdam 1976.

⁴ Hier wordt afgezien van het standpunt dat volkstellingen sowieso verwerpelijk zijn, een standpunt dat tijdens de voorbereiding en uitvoering van de Volkstelling 1971 herhaaldelijk naar voren is gebracht.

⁵ Zie noot 3 en tevens:

Hoog, C. de. De Nederlandse censusmonografieën: een tussentijdse balans, Bevolking en Gezin, 1976, 3, blz. 271-282.

Hoog, C. de. Een voorstel tot een andere opzet van de volkstelling, Beleid en Maatschappij, 1976, 11, blz. 291-294.

⁶ Hoog, C. de. Beleid en Maatschappij, 1976, 11, blz. 292.

⁷ Hoog, C. de. Bevolking en Gezin, 1976, 3, blz. 281.

⁸ Idem.

⁹ Idem.

¹⁰ Voorzitter van deze commissie is prof. G. Goudswaard. Redevoeringen uitgesproken bij de installatie van deze commissie zijn verschenen in de Nederlandse Staatscourant, van 5 oktober 1977.

¹¹ Moors, H. G. Childspacing and familysize in the Netherlands, Leiden 1974, blz. 179.

¹² Groenman, S. J. Geboortenverschillen bij so-

ciale groepen, Gemeenbest, 11, 1951, blz. 69-83.

¹³ Heek, F. van. Het geboorteniveau van de Nederlandse Rooms-Katholieken, Leiden 1954.

¹⁴ Hofstee, E. W. De groei van de Nederlandse bevolking, Drift en Koers, Assen, 1962, blz. 13-85.

¹⁵ In dit verband zou het te ver voeren om veel uitgebreider in te gaan op het werk van Hofstee en anderen rond deze problematiek. De lezer zij verwezen naar de volgende publicaties:

Buissink J. D. De analyse van de regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, Delft 1970.

Heek F. van. Het geboorteniveau van de Nederlandse Rooms-Katholieken, Leiden 1954.

Heek F. van. Het Nederlandse geboortenpatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw, Mens en Maatschappij, vol. 38, blz. 81-133.

Hofstee E. W. De groei van de Nederlandse bevolking, Drift en Koers, Assen 1962, blz. 13-85.

Hofstee E. W. Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960. Mens en Maatschappij, vol. 38, blz. 257-277.

Hofstee E. W. Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. Onderzocht en Overdacht, sociologische opstellen voor Prof. dr. F. van Heek, Rotterdam 1972, blz. 43-92.

Hofstee E. W. De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800, Van Nu tot Nul, Utrecht 1974, blz. 36-76.

Veer A. J. van 't. Het geboorteniveau van de

Rooms-Katholieken in het Drostambt Tude-

ren, Mens en Maatschappij, 1962, blz. 24-28.

Verduin J. A. Bestaanswijze en huwelijks- en voortplantingspatroon in het negentiende-eeuwse Drentse zandgebied, Assen 1972.

Wouda A. M. van der. De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden, Wageningen 1970.

Vooy's A. C. de. De regionale verscheidenheid in de geboortenfrequentie in de tweede helft van de 19e eeuw. Tijdschrift van Koninklijke Nederlandse Aardrijkskundig Genootschap, 1964, blz. 220-232.

¹⁶ Glasbergen, P. en R. Zandanel, Bevolkingsgroei en Welvaartsstaat, Assen/Amsterdam 1976, passim.

¹⁷ De laatste tijd begint ook aarzelend zich een meer micro georiënteerde benadering zich te melden. Wij denken hier aan een aspect uit het NOVOM, de ouderschapsmotivatie. Dit gedeelte van het NOVOM wordt voornamelijk uitgevoerd door M. Niphuis-Nell. De meest recente publicatie in dit verband is:

Niphuis-Nell, M. Satisfactions and costs of children and fertility attitudes, Working papers of the NIDI, Voorburg 1976.

¹⁸ Berelson, B. Social Science Research on Population, a review, Population and Development Review, Vol. 2, no. 2, blz. 219-267.

¹⁹ Zie ook «Het nationale programma demografisch Onderzoek in hoofdlijnen», Den Haag 1977.

²⁰ De uitvoerder van dit project is F. L. Leeuw. Verschillende voortgangsnotities zijn ter inzage. Het eindrapport van dit onderzoek verschijnt in 1978.

Tabel 24. Gemiddelde lengte van het eerste, tweede en derde interval (in maanden) van de huwelijkscohorten 1963-1965, 1966-1969 en 1970-1973 naar huwelijksleeftijd, godsdienst van de vrouw, opleidingsniveau en sociaal-economische status van de man Novom 1975

Novom tabellen

Variabelen:	Gemidd. lengte 1e int.			Gemidd. lengte 2e int.			Gemidd. lengte 3e int.		
	Huw.-cohort:								
	'63-'65	'66-'69	'70-'73	'63-'65	'66-'69	'70-'73	'63-'65	'66-'69	'70-'73
Algemeen:	18,6	21,1	17,6	30,5	29,3	23,6	32,0	29,0	21,2
Huwelijksleeftijd									
(1) 16-19 jr.	10,9	16,0	13,0	32,9	29,8	24,2	31,2	27,4	18,6
(2) 20-24 jr.	20,5	22,2	19,0	31,4	29,4	24,1	32,3	29,9	21,2
(3) 25+ jr.	19,6	22,6	18,7	26,6	28,2	21,3	32,0	28,3	23,1
Godsdienst									
(2) R. Kath.	18,3	21,3	17,7	29,1	27,1	24,1	31,4	28,8	15,4
(1) Overigen	18,6	20,7	18,2	29,1	29,6	22,3	32,2	27,8	21,9
(0) Geen	19,0	21,4	16,9	34,2	31,5	24,2	32,7	31,2	26,4
Opleiding									
(1) Lager	16,8	19,2	14,0	29,4	29,6	23,4	31,0	29,9	27,0
(2) Middelbaar	18,8	21,3	17,6	30,0	29,1	23,6	32,8	28,8	21,6
(3) Hoger	20,0	22,6	20,8	30,1	30,2	23,8	29,7	28,7	14,8
Soc.-Ec. status									
(1) Hoger	20,5	22,8	20,0	30,8	29,6	23,4	32,5	27,8	14,4
(2) Boer	13,6	16,7	13,1	24,4	26,3	20,4	32,9	27,5	26,0
(3) Lager	17,4	20,1	16,0	30,9	29,5	24,3	31,5	30,3	22,5

Tabel 25. Verdeling van gezinspatronen (in procenten) per huwelijkscohort naar huwelijksleeftijd, godsdienst van de vrouw, opleiding en sociaal-economische status van de man. Novom 1975

Variabelen	Huwelijkscohort	Patronen						Aantal personen
		1	3	2+4	5	6	7	
Huw. leeftijd								
(1) 16-19 jr.	(1) 1963-1965	39,9	33,1	11,6	10,2	3,7	1,4	159
	(2) 1966-1969	32,4	22,0	17,2	15,6	5,8	7,1	238
	(3) 1970-1973	19,5	39,6	9,7	27,8	-	3,6	220
(2) 20-24 jr.	1	17,9	15,3	25,9	21,6	8,4	10,9	545
	2	17,6	10,8	30,3	20,9	6,6	13,6	917
	3	15,1	15,2	10,8	49,1	0,1	9,7	616
(3) 25 en ouder	1	26,1	9,6	36,4	11,4	6,1	10,5	220
	2	15,5	9,4	28,2	25,8	6,1	14,9	227
	3	14,5	11,5	27,1	40,0	-	6,9	135
Godsdienst								
(2) R.K.	1	22,9	15,7	30,4	15,7	5,9	9,3	370
	2	20,0	9,1	31,4	21,0	6,3	12,2	501
	3	18,0	16,3	16,0	43,4	0,3	6,0	319
(1) Overigen	1	28,4	10,5	27,1	19,7	6,2	8,2	281
	2	20,7	10,7	30,5	20,4	6,2	11,2	404
	3	18,2	16,4	11,6	43,7	-	10,0	299
(0) Geen	1	19,7	25,5	18,7	16,7	9,4	10,1	272
	2	19,1	17,4	21,4	20,8	6,8	14,5	475
	3	12,3	26,9	10,9	41,9	-	7,9	353

(vervolg tabel 25)

Variabelen	Huwelijkscohort	Patronen						Aantal personen
		1	3	2+4	5	6	7	
Opleiding								
(1) Lager	1	27,7	19,3	20,3	18,6	5,3	8,7	168
	2	28,1	16,1	17,9	21,3	3,5	13,0	188
	3	21,7	25,9	11,5	37,5	—	3,5	108
(2) Middelbaar	1	22,6	16,8	26,9	17,0	6,9	9,8	637
	2	19,6	12,4	28,3	20,5	6,1	13,0	1001
	3	16,0	20,6	11,5	44,0	0,1	7,8	725
(3) Hoger	1	23,6	14,6	28,9	16,9	9,4	6,6	117
	2	12,7	9,7	34,2	21,8	11,0	10,6	193
	3	11,7	12,2	20,7	43,1	—	12,4	134
Soc.-ec.-status								
(1) Hoger	1	19,1	14,3	28,3	19,2	8,0	11,0	407
	2	17,9	10,3	29,5	18,6	9,4	14,3	640
	3	12,4	15,8	15,0	46,1	0,2	10,5	420
(2) Boer	1	32,9	14,7	32,5	13,7	4,1	2,0	46
	2	26,8	11,4	38,0	12,3	1,2	10,3	78
	3	36,0	19,2	17,6	25,5	—	1,7	52
(3) Lager	1	26,6	19,6	23,2	15,7	6,5	8,4	468
	2	21,0	14,8	24,7	24,0	4,2	11,4	663
	3	17,2	23,8	10,5	42,1	—	6,4	491

Geraadpleegde literatuur

- Bangma, P.
Bekker, P. G.
Becker, G. S.
- Behrman, S. et al., (eds)
Berelson, B.
- Bevolking en Welzijn in Nederland,
Blake, J.
- Blake, J.
- Blake, J.
Brass, W. en K. Cillor,
- Buissink, J. D.
- Bumpass, L. et al.,
Centraal Bureau voor Statistiek
Centraal Bureau voor Statistiek
- Cochrane, S. H. en F. D. Bean,
Cochrane, S. H.
- Dandekar, K.
- Dandekar, K.
Davis, K. en J. Blake,
- Defronze, J.
- Diels, A. E.
- Edin, K. A.
- Farid, S. M.
- Fabery de Jonge, I.
- Feijter, H. de en A. Vossen,
- Freedman, R.
Freedman, R. et al.,
Freedman, R., P. K. Whelpton en
A. A. Cambell,
- Huisarts en anticonceptie, Rotterdam 1970.
De patiënt, de «pil» en de huisarts, Nijmegen 1969.
An economic analysis of fertility, Demographic and Economic change in de-
veloped countries, Princeton 1960.
Fertility and family planning, a world view, Ann Arbor 1969.
Social Science Research on Population, a review, Population and Develop-
ment Review, Vol. 2, no. 2, blzz. 219-267.
Rapport van de staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Leidschendam 1976.
Fertility control and the problems of voluntarism, Scientists and world af-
fairs, London 1972.
The Americanizations of Catholic reproductive ideals, Population Studies,
1967, blzz. 17-43.
Are babies consumer durables, Population Studies, 22, 1968, blzz. 5-25.
Report on population data needs and the Use of such data in demographic
and social analysis, Strassbourg 1971, 2nd. European Population Conference.
De analyse van de regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, Delft
1970.
The later years of childbearing, Princeton 1970.
Huwelijksvruchtbaarheid: een cohortanalyse, 1937-1971. Den Haag 1974.
Maandstatistiek Bevolking en Volksgezondheid, december 1974, onderzoek
gezinsvorming, 1974, blzz. 366-376.
Husband-wife differences in the demand for children, Journal of Marriage
and the family, May 1976.
Children as by-products, investmentgoods, and consumergoods: a review
of some micro economic models of fertility, Population Studies, 1975, 29,
blzz. 373-391.
Analysis of birth intervals of a set of indian women, Eugenics Quarterly,
1963, blzz. 73-78.
Intervals between confinements, Eugenics Quarterly, 1959, blzz. 180-186.
Social Structure and Fertility, an analytical Framework, Economic Develop-
ment and Cultural change, 1956, blzz. 211-235.
Cross sectional areal analysis of factors affecting marital fertility; actual ver-
sus relative income, Journal of marriage and the family, 1976,
blzz. 669-677.
Opvattingen van ondertrouwe vrouwen omtrent de grootte van haar toe-
komstig gezin, Amsterdam, publicaties nr. 3 en 4 van het ISONEVO, 1951,
1953.
The fertility of the social classes in Stockholm in the years 1919 to 1929, in
G. Pitt-Rivers, Problems of Population, London 1932, blzz. 91-101.
On the tempo of childbearing in England and Wales, Population Studies,
1974, blzz. 69-85.
NISSO onderzoeksrapport 12, Anticonceptiegedrag: theorie en opzet van
een onderzoek bij 1200 nederlandse vrouwen en mannen, Zeist 1975.
De Nederlandse bevolkingsontwikkeling: een bedreiging voor ons welzijn?
Beleid en Maatschappij, 1977/10, blzz. 272-279.
The sociology of human fertility, current sociology, 1962, blzz. 35-121.
Family Planning, Sterility and Population growth, 1959.
Family Planning, Sterility and Population Growth, New York 1959.

- Frinking, G. A. B. Daling en Stijging van onvrijwillige en vrijwillige kinderloosheid, *Demografie*, 1975, no. 12.
- Frijling, B. W. en F. L. Leeuw, (Huisarts en Sterilisatie), *Medisch Contact*, 1976, 52, blzz. 1623-1627.
- Frijling, B. W. en J. H. Jansen, NISSO onderzoeksrapport no. 14, *Sterilisatie*, Zeist, 1977.
- Frijling, B. W. Demografisch Effect van Sterilisatie, *Demografie*, januari 1978.
- Frijling, B. W. Sterilisatie als Innovatie: een sociaal-demografische studie. Verschijnt in 1978.
- Frijling, B. W. en H. G. Moors, Het geboorte-interval in de definiëring van patronen van gezinsopbouw, *Mens en Maatschappij*, 1965, blzz. 386-396.
- Frijling, B. W. Enige opmerkingen betreffende de bestudering van geboorte-intervallen, Utrecht 1969, Interne mededeling.
- Glass, D. V. Fertility trends in Europe since the second world war, *Population Studies*, vol. 22, maart 1968.
- Glass, D. V. en D. C. Eversley, *Population in History*, London 1965.
- Glasbergen, P. en R. Zandanel, Bevolkingsgroei en Welvaartsstaat, Amsterdam 1976.
- Groenman, Sj. Geboortever verschillen bij sociale groepen, *Gemeenschap*, 11, 1951, blzz. 69-83.
- Groenman, Sj. en A. E. Diels, Gesprekken met gehuwde vrouwen omtrent geboorteregeling, *Sociaal Wetenschappelijke verkenningen*, Assen 1957, blzz. 98-109.
- Hazelebach A. et al., Onderzoek Gezinsopbouw, Utrecht 1977.
- Heek, F. van Het geboortenniveau van de Nederlandse Rooms-Katholieken, Leiden 1954.
- Heek, F. van Het Nederlandse geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw, *Mens Maatschappij*, vol. 38, blzz. 81-133.
- Heeren, H. J. en H. G. Moors, *Gezinnen in Groei*, Utrecht 1968.
- Heeren, H. J. Groenman als demograaf, J. E. Ellemers et al. (red.), *Perpetuum Mobile*, Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman, Assen 1974, blzz. 60-67.
- Heeren, H. J. Marriage, Cohabitation and divorce in the Netherlands, paper voor Deutsche Soziologentag, Bielefeld 1977.
- Heeren, H. J. Kindertal en sociale status, *Intermediair*, 1974, no. 42.
- Heise, D. R. Separating reliability and stability in test-retest correlation, *American Sociological Review*, 1969, vol. 34, blzz. 93-101.
- Henry, L. Intervals between confinements in the absence of birth control, *Eugenics Quarterly*, 1958, blzz. 200-211.
- Henry, L. Some data on natural fertility, *Eugenics Quarterly*, 1961.
- Hofstee, E. W. De groei van de Nederlandse bevolking, *Drift en Koers*, Assen 1962, blzz. 13-85.
- Hofstee, E. W. Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960, *Mens en Maatschappij*, vol. 38, blzz. 257-277.
- Hofstee, E. W. Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland. Onderzocht en Overdacht, sociologische opstellen voor Prof. dr. F. van Heek, Rotterdam 1972, blzz. 43-92.
- Hofstee, E. W. De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800, Van NU tot Nul, Utrecht 1974, blzz. 36-76.
- Homans, G. C. Social Behavior, its elementary forms, Revised Edition, New York 1974.
- Hoog, C. de Abortus provocatus en het geboortecijfer, *Gemengde Bedrijvigheid*, Wageningen 1971, blzz. 167-179.
- Hoog, C. de Beleid en Maatschappij, 1976, 11, blz. 292.
- Hoog, C. de Bevolking en Gezin, 1976, 3, blz. 281.
- Hoog, C. de De nederlandse censusmonografieën: een tussentijdse balans, *Bevolking en Gezin*, 1976, 3, blzz. 271-282.
- Hoog, C. de Een voorstel tot een andere opzet van de volkstelling, *Beleid en Maatschappij*, 1976, 11, blzz. 291-294.
- Hoog, C. de De Volkstelling bezien, Amsterdam 1976.
- Hutjes, J. M. Katholieken over geboortenregeling en sexualiteit, Nijmegen, 1974.
- ISONOVO Ontstaan, doel en werkprogramma van de commissie voor het geboorte-onderzoek, Amsterdam 1949.
- Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, publikatie no. 1 Rapport van de commissie van advies inzake eigen onderzoekingen, Alphen aan de Rijn 1943, blz. 23.
- Kaa, D. J. van de
- Ketting, E.
- Kiser, C. van
- Ladee, G. A.
- Leeuwen, L. Th. van
- Lewis-Faning, E.
- Lindenberg, S.
- Mante, A. W.
- Masnick, G. S.
- Matras, J.
- Mishler, E. G. en Ch. F. Westoff
- Moors, H. G.
- Moors, H. G. en G. A. B. Frinking
- Moors, H. G.
- Moors, H. G., P. J. W. J. van Dongen, M. Niphuis-Neil en H. de Vries
- Moors, H. G.
- Moors, H. G.
- Moors, H. G.
- Moors, H. G.
- Moors, H. G.
- Moors, J. P. C. Niphuis-Neil, M.
- Noordhoff, J. D. en Deggeler, E.
- Petersen, W.
- Petersen, W.
- Poppel, F. van
- Poppel, F. van
- Potter, R. G.
- Potter, R. G. et al.
- Praag, Ph. van en Z. Lohlé-Tart
- Praag, Ph. van
- Pressat, R.
- Rogers, E. M. en F. Schoemaker
- Law and Fertility in the Netherlands, in *Law and Fertility in Europe*, M. Kirk, et al. (eds) I.U.S.S.P. Liège 1974, blzz. 462-495.
- Over het condoom, oorzaken en achtergronden van het hoge zwangerschapsrisico van condoomgebruik, *Stomeze* 1976-2, Utrecht.
- The Indianapolis study of social and psychological factors effecting fertility, *Research in Family Planning*, c.v. Kiser (e.a.) Princeton 1962, blzz. 149-167.
- Over psychische factoren bij het falen van anticonceptie, *Huisarts en Wetenschap*, vol. 13, 1971, blzz. 309-313.
- Het gezin als sociologisch studie object, Wageningen 1976.
- Family Limitation and its influence on human fertility during the past fifty years, London 1949.
- Doelketens en voorkeursorden, in W. Arts et al. (red), *Gedrag en Structuur*, Rotterdam 1976.
- Begeleiding van ongewenst zwangeren en abortus provocatus te Utrecht, Bilthoven 1975.
- Observing the modern fertility pattern, Brown University, 1970 (unpublished dissertation).
- The social strategy of family formation; some variations in time and space, *Demography*, 1965, blzz. 349-362.
- A proposal for research on social psychological factors effecting fertility: concepts and hypotheses, *Current research in human fertility*, Milbank Memorial Fund, 1955, blzz. 121-150.
- Family Planning Patterns: an experiment in describing modern fertility trends, in B. W. Frijling (ed), *Social Change in Europe*, some demographic consequences, Leiden 1973, blzz. 128-146.
- Analysis of family planning patterns as a new instrument of fertility prediction, Working paper, no. 2, NIDI, Den Haag 1974.
- Child spacing and family size in the Netherlands, Leiden 1974.
- Nationaal Onderzoek Vruchtbaarheid en Ouderschapsmotivatie, eerste resultaten, Voorburg 1976.
- Wenselijkheid en mogelijkheid van een onderzoek naar het gezinpatroon in Nederland, Utrecht 1965.
- Prognostische implicaties van de gezinsplanning in de eerste huwelijksjaren: het gebruik van survey-gegevens voor de schatting van de uiteindelijke gezinsgrootte. Te verschijnen in: *Bevolking en Gezin*, 1978.
- Gezinsplanning in Utrecht, Utrecht 1967.
- De voorspelling van de uiteindelijke gezinsgrootte een longitudinale analyse van stabiliteit en veranderingen in gewenst kindertal, *Bevolking en Gezin*, 1973, blzz. 133-156.
- Gezinsregeling, Utrecht/Nijmegen 1970.
- Satisfactions and costs of children and fertility attitudes, Working papers of the NIDI, Voorburg 1976.
- Relaties tussen religieuze gebondenheid en sexualiteit, *Seks in Nederland*, The Politics of Population, New York 1964.
- The demographic transition in the Netherlands, *American Sociological Review*, vol. 25, pp. 334-347.
- Enkele recente ontwikkelingen in huwelijksfrekwenties en huwelijksleeftijd in Nederland, *Demografie*, juli 1977, no. 26.
- De differentiatie vruchtbaarheid in historisch perspectief, de invloed van de sociale status, *Bevolking en Gezin*, 1974.
- Birth intervals, structure and change, *Population Studies*, 1963, blzz. 155-166.
- A case study of birth interval dynamics, *Population Studies*, 1965, blzz. 81-96.
- The Netherlands, in B. Berelson (ed) *Population Policy in developed countries*, New York 1974, blzz. 294-319.
- Het Bevolkingsvraagstuk in Nederland, 1976.
- L'Analyse Démographique, Paris 1969.
- Communication of Innivations, New York 1971.

- Ryder, N. B. en Ch. F. Westoff
 Scholtmeijer, W. en J. Wagenaar
 Schultz, T. W.
 Seks in Nederland
 Zie zijn artikel in E. B. Sheldon (ed),
 Family economic behavior, Phila-
 delphia, 1973, Relative economic
 status and the american fertility
 swing.
 Sheps, M. C.
 Sheps, M. C. en J. C. Ridley,
 Sheps, M. C. et al.
 Simons, J.
 Srinivasan, K.
 Thompson, J. H.
 Timmermans, L. A. G. J.
 Treffers, P. E.
 Veenhoven, R. en E. van de Wolk
 Veer, A. J. van 't
 Verduin, J. A.
 Vermooten en W. de Vries
 Vooy, A. C. de
 Vries, H. G. de
 Vries, H. de
 Weelden-Eikelenboom, N. van en
 Paul Schnabel
 Westoff, C. F. et al.
 Westoff, C. F. et al.
 Westoff, C. F., R. G. Potter, P. G. Sagi
 en E. G. Miskler
 Whelpton, P. K. et al.
 Whelpton, P. K.
 Woude, A. M. van der
 Yaukey, D.
 Zandanel, R.
- Relationship among intended, expected, desired and ideal family size: Uni-
 ted States 1965, Population Research, blzz. 1-7, 1969.
 Onderzoek naar 200 gevasectomiseerde mannen, Annalen van de Vereni-
 ging voor Fertilitiestudie, Vol. 1. no. 1.
 The value of children: an economic perspective, Journal of political econo-
 my, 1973, vol. 81, blzz. 2, 13.
 Utrecht 1970.
 An analysis of reproductive patterns in an american isolate, Population stu-
 dies, 1965, blzz. 65-79.
 Public health and population change, Pittsburg 1965.
 Problems of birth interval analysis in survey data, Journal of the American
 statistical association, 1971.
 Opinions and attitudes, the interpretation of survey data on attitudes to fa-
 mily size.
 Council of Europe seminar on the implications of a stationary or declining
 population in Europe, Strassbourg 1976.
 A probability model applicable to the study of interlive birth intervals and
 random segments of the same, Population Studies, 1967, blzz. 63-70.
 Birth spacing data: the new needs, Strassbourg 1971, 2nd. European Popu-
 lation Conference.
 Huwelijksbeleving van katholieke jonggehuwden, Utrecht 1964.
 Het aandeel van abortus provocatus in het veranderd patroon van geboor-
 tenregeling in Nederland, Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, maart
 1972, vol. 116, blzz. 1459-1466.
 Kiezen voor kinderen, Intermediair, 1974, no. 35.
 Het geboorteniveau van de Rooms Katholieken in het Drostambt Tudderden,
 Mens en Maatschappij, 1962, blzz. 24-28.
 Bestaanswijze en huwelijks- en voortplantingspatroon in het negentiende
 eeuwse Drentse zandgebied, Assen 1972.
 Godsdienst en Maatschappij.
 De regionale verscheidenheid in de geboortefrequentie in de tweede helft
 van de 19e eeuw.
 Tijdschrift van Koninklijke Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap,
 1964, blzz. 220-232.
 Vruchtbaarheid en veranderingen in gezinsplanning in de loop van het hu-
 welijk, Bevolking en gezin, 1973, blzz. 133-156.
 De toepassing van geboortenregeling van jonge gezinnen, verschijnt in Be-
 volking en Gezin, januari 1978.
 Van onbesproken gedrag.
 Family growth in metropolitan America, Princeton 1961.
 The third child, Princeton 1963.
 Family Growth in Metropolitan America, Princeton 1961.
 Fertility and Family Planning in the United States, 1966.
 Trends and differentials in the spacing of birth, Demography, 1964, vol. 1,
 no. 1, blzz. 83-93.
 De omvang en samenstelling van de huishouding in Nederland in het verleden,
 Wageningen 1970.
 On theorizing about fertility, The American Sociologist, 1969, blzz. 100-104.
 Kerken en Politieke partijen over het bevolkingsvraagstuk, Van Nu tot Nul,
 blzz. 323-348.